Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 53 (15027) 1993 чылдың март 23, вторник

Солунга ат салган шагы 23.00

Садар өртээ 4 рубль.

РОССИЯ ПРЕЗИДЕНТИЗИ БОРИС ЕЛЬЦИННИҢ КЫЙГЫРЫЫ

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин март 20-де Төп телевидение дамчыштыр чонга кыйгырыг кылган. Президентиниң чугаалааны болза:

Хүндүлүг хамаатылар!

Съезд түңнелдериниң талазы-биле чүве чугаалаарын силерге аазаан болгай мен. Бо үениң дургузунда хөй чүүлдерни анализтеп көөр, баш бурунгаар тодаргай көрүүшкүннерни кылыр, бөдүүн эвес шиитпирлерни хүлээп алыр ужурга таварыштым. Аазаанымны ынчангаш бөгүн күүседирим бо. Улус депутаттарының VIII Съездизинге үнелээшкинни бээр болгаш моон соңгаар канчаар ажылдаар дугайында чугаалаар бодай-дыр мен. Сөөлгү хүннерде, шынап-ла, хөй чүүлдерни чугаалажып көөрү, чаа ёзу-биле үнелээри чугула болган. Чүнү кылыр деп бодаанымны база кандыг шиитпирлерни хүлээп алганымны бөгүн силерге ак сеткилдиим-биле чугаалаар бодаан мен. Чуртта тургустунган байдал-биле холбаштыр канчаар хөделир база чүнү кылыр деп шиитпирлээнимни чугаалаар бодай-дыр мен. 1991 чылдың июньда мени Президент кылдыр соңгааш, Россия Федерациязының күрүнезин удуртурун меңээ бүзүрээн болгай силер. Чурттуң мун чыл дургузунда төөгүзүнде күрүне баштының ынчаарда бир-ле дугаарында соңгаан, Россия кандыг оруктап чорууру шилип алдынган. Шилип алыышкын дыка чидиг болгаш харысалгалыг болган: коммунистиг мунгашталыышкынче мурнуку хевээр чуглуп кирер бе, азы сайзыралдыг бүгү кижи төрелгетенниң бар чорууру депшилгениң оруу-биле чорууp дээш ханы реформаларны эгелээрин шилип алыр бе деп айтырыг ынчаарда тургустунган турган.

Силерниң ачы-хавыяаңарның түңнелинде боттуг чаартылгалар чуртка эгелээн болгай, хүндүлүг хамаатылар. Бистиң дем каттыжыышкынныг күжениишкиннеривис-биле амыдыралдың чаа хевирлери Россияда бадыткаттынып турар-дыр. Ынчалзажок ол чорук дыка оожум болгаш берге байдалдыг боттанып турар. Эрге-чагырганың доктаамал кризизиниң байдалынга чурт моон соңгаар улаштыр туруп шыдавас, күштерниң мындыг хилис чарыгдалының үезинде түреңги чоруктан бистер кажан-даа уштунуп албас болгаш бистиң хамаатыларывыска тайбыңны, шөлээн чурттаалганы хандырып шыдавас ийик бис.

Бөгүн байдал тодаргай билдине берген: бүгү айтырыгларның дазылы күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргаларының аразынга чөрүлдээле эвес, Съездиниң болгаш Президентиниң аразынга чөрүлдээде эвес, оон-даа ханы, харын өске чөрүлдээде — чоннуң болгаш чонга удур большевикчи системаның аразынга чөрүлдээде болуп турар. Ол система амгы үеде Россияга эрге-чагырганы катап тургузарынче чүткүп турар-дыр.

VIII Съезд болза херек кырында партноменклатураның өжээн негээриниң чиңгине белеткели болган. Чоннуң мегелээрин оралдажып турарлар-дыр. Конституцияга шынчы чорук дугайында доктаамал даңгыраглаашкыннар — хоозун мегелээшкиннер-дир. Съездиден съезд чедир Конституцияны боттарының эрге-ажыынга дүүштүр өскертип турарлар-дыр. Конституциялыг тургузугга согуушкуннарны удаа-дараа кылып келген. Хоозун мегелээшкин болза соңгукчуларның санал-оналын барымдаалаан дээр доктаамал бадыткаашкыннарда, демократияга шынчы бис дижир чугааларда илереп турар. Ынчаарга бодунуң салым-чолун чон боду шиитпирлээр арганы чонга бээринден ойталаан. Черге хамаатыларның өнчүзүнүң дугайында референдумну Съезд хөөржүдүп каан, чаа Конституцияның кол чүүлдериниң талазы-биле апрельде болур ужурлуг турган референдумну хөөржүдүп каан.

Силерге бөдүүнү-биле чугаалаар бодаан мен: соңгулдаларны хуусаа бетинде эрттирер дугайында айтырыгны шиитпирлээринден кортук ёзу-биле ойталааннар. Империяжы идеология Съездиге бүрүн көстүп келген. Бир эвес ол идеология политиканың үндезини болу бээр болза, чоогунда даштыкы чурттар-биле чепсектиг месилдежиишкиннерже Россия чайлаш чок кирип тырттыра бээр ийик. Соок дайынның лозуңнары Съездиге база дыңналып турган.

Скиперниң түңнел чугаазынга ону ажыы-биле катап эгелээринче кыйгырыг дыңналды. А ол чүү дээрзи билдингир болгай. База катап-ла боо-чепсекти эндере бүдүрери, база катап-ла шериг чарыгдалдарының өзүлдези болгаш катап-ла бүгү делегей-биле бүгү-ниити удур туруушкун. Эрге-чагырганың кошкааны, Россияның күчү-күжүнүң кошкааны Съездиниң халаптыг түңнели ындыг болган. Конституцияның кол барымдаа, негелдези болган эрге-чагыргаларның аңгылаашкыны ажыы-биле чок кылдынып турар. Съездиниң, Советтерниң болгаш парламентиниң кызыгаар чок эрге-чагыргалыг болурунуң оруунда сөөлгү моондактар чок болдунган. Съезд болгаш Дээди Совет бодунуң шиитпир-ле бүрүзүн Хоойлу база Конституция ёзугаар кылдынган деп чарлааш турупкан, оларны доктаадыптар, ёзу-дүрүм чок кара туразында аажылаашкыннарын соксадыр күш чок болган. Шак мындыг берге байдал турда, Конституция суду бодунуң быжыг туружун мынчага чедир ээлеп шыдаваан. Конституция тургузуунуң үндезиннери оон караанга-ла узуткаттынып, чок кылдынып турда, ол хөделиишкиннерге удур ам дээрезинде ол чүнү-даа кылбаан.

Ынчангаш ам түңнелдерни үндүрүп көрээли. VIII Съезд Дээди Советтиң удуртулгазынга Конституцияга удур эргилдениң кол өзек дугуюн ажылдадыптар арганы ажыы-биле берген. Ооң үндезининде: Конституцияның чөрүлдээлиг чүүлдерин кара өжегерээн улам чидиглендирген чыдып турар, Чазак ёзу эдерткен кезек бүрүн эргелерин алза-даа, херек кырында кайын таптыг ажылдап шыдаарыл аан. Дээди Совет биеэги хевээр-ле банкыны болгаш бюджеттен аңгы фондуларны хемчээл чокка баш билип, башкарбышаан. Бир эвес ындыг байдалды соксатпас болза, сан-хөө байдалы улам чидигленир, төлээшкиннер, ажыл төлевирин үндүрүп бээри, пенсияларны катап эде санаары, чүден артык аар үндүрүглер-биле ужу-бажы эки-ле билдиртпес чүүлдер ам-даа уламчылаар. Россияда амгы үеде ийи чазак бар хире: бирээзи конститусчу, өскези — Дээди Советте. Олар ужур-утказы-биле шуут-ла аңгы политиканы чорудуп турарлар, ооң-биле чөпшээрежир дээр болза, бистиң хамаатыларывыстың амыдыралы чударанчыг болгаш аар-берге болуру-биле, а экономика амгызындан-даа ушбаш чок база бичии-ле чүвеге алзыычал, кошкак болуру-биле чөпшээрешкени ол болур. Чазакты, ооң экономиказын, ылангыя аажок аар-берге, нарын үеде бадылаашкыннар, микрофондан сөстер солчуушкуннары, парламент шуугаазыннары болгаш митингилээшкиннер-биле удуртуру болдунмас, ол дээрге кандыг-даа эрге-чагырга чок чорук, ол дээрге сандараашкынче, Россияның өлүмүнче дорт орук-тур. Ону депутаттар билип турар ирги бе дээрзин эки-ле билбес мен, ынчалза-даа VIII Съездиниң режиссерлары, СЭКП Төп Комитединиң эрги аппаратының амгы үеде Дээди Советтиң структураларында турумчуп алган, ам ында ажылдап турар ажылдакчылары ону кончуг эки билирлер. Съездиде-даа, Дээди Советте-даа амгы үеде чогум-на олар шупту чүвениң бажын билип турарлар. Ындыг болганда эрги партийжи номенклатураның Россияга катап-ла тергиидей бээрин болдурбазы чугула. Октябрьның ийиги хувискаалын Россия ажып эртип шыдавас, ол болза тамыже шураашкын болур, экономиканы күчүлеп күштээри катап эглип келир болза, Россия шыдашпас. Чурт он-он чылдар дургузунда бойдус курлавырларын кам-хайыра чок куругладып, келир үениң салгалдарының күсели-биле чурттап келген ышкаш, чогум-на ынчан большевикчи система бодунуң эң эки чылдарында бүгү Россияны эвес, а чүгле найысылалды колбаса-биле чемгерип шыдаан, ам барып нефть дээш ап турганы долларлар-биле аан.

Ол системаның кол кеми — бүгү-ле чүүлдерни командылаксаар, башкарыксаар чорук, шупту-ла бот-эгелээшкиннерни болгаш бот-тускайлаң чорукту бузуруп, базары, а оон каяа хамааржып турарынга кандыг-даа хамаарылга чок, кижиниң бодунуң черинге ажылдаар эргези-даа, хостуг бот-сайгарлыкчы чорукту боттандырары-даа, бодунуң бодалдарын хостуг илередири-даа дээн дижик, дөмей-ле. Шак-ла мындыг чүүлче бисти катап кыйгырып, ынаар-ла бисти катап киир сүрүптер деп турлар. Ынчалза-даа, хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуглар, удур туруушкуннарны болдурбас дээш дыка-ла кызыдып келдим, оон чүү-даа бүтпеди, ол бүгү оралдажыышкыннарым мындыг байдалга бисти чедирип келди.

Черни чонга аңгылап бээриниң база Россияны камгалап, кадагалаарының талазы-биле ооң чүткүлүн Съезд деткивейн барганын Президент чугаалаан. Ажыы-биле чугаалаарга, бо бүгү меңээ-даа база силерге-даа, эргим чонум, хеп-хенертен болу берген, чаа болуушкун-даа болбаан. Мен ындыг болуушкуннуң болу бээрин билип, аңаа белен турган мен. Съезд чурттуң үнүн дыңнаарын күзевээн, соңгукчуларның хөй кезииниң үзел-бодалын ойтур шапкан, ынчалза-даа Съезд — күрүне эвес болгай, съезд — Россия эвес-тир.

Бо үеде чурттуң салым-чолу дээш харысалганы бодумга ап, Президент кижи болганымда Конституция тургузуунуң бот үндезиннериниң сагыырын боттандырар хүлээлге меңде онаажып турар. Хамыктың мурнунда чоннуң эрге-чагыргазын, федерализмни, эрге-чагыргаларны аңгылаарын, кижилерниң хостуг чоруун хандырар апаар.

Бир тээ, Президент кижи болганымда чаңгыс зай чорукту быжыглаары, Россия Федерациязының быжыг туружу, чуртта нациялар аразының бот-боттарын билчириниң талазы-биле меңээ күрүне ужур-утказыг харысалга онаажып турар-дыр дээрзин Борис Ельцин демдеглээн. Меңде, Россияның Президентизинде, моон соңгаар бурунгаарлаашкынны кылыр талазы-биле күрүне ужур-дузалыг харысалга онаажып турар. Бо бүгүнү бодум хуумда хамааты, патриотчу база бодумнуң хуу хүлээлгем деп бодап көрүп турар мен.

Чогум-на ынчангаш дыка хөй сүмележилге, чугаалаашкыннарның соонда дараазында шиитпирни хүлээп алдым: Эрге-чагырганың кризизин ажып эртеринге чедир эргелеп башкарылганың онзагай чурумунуң дугайында Чарлыкка атты бөгүн салдым. Ол Чарлык ёзугаар 1993 чылдың апрель 25-те Россия Федерациязының Президентизинге болгаш оралакчы президентизинге бүзүрел дугайында соңгулдалар болуру көрдүнген. Ону организастаарының бүгү айтырыгларының талазы-биле тускай чарлыктар болгаш айтыышкыннар хүлээп алдынар. Мени Съезд-даа эвес, Дээди Совет-даа эвес, а чон соңгаан болганда ындыг шиитпирге келдим. Чон боду шиитпирлезин: моон соңгаар бодумнуң хүлээлгелеримни күүседир ужурлуг мен бе болгаш чуртту кым удуртурул — Президент база оралакчы президент бе азы улус депутаттарының Съездизи бе. Президентиге бүзүрел дугайында соңгулдалар-биле

(Төнчүзү 2-ги арында).

КАМГАЛАЛДЫГ БОЛУР БИС БЕ?

Час дүшкен, кезек бүргеп-туманнаан соонда, часкы хүн караа кижилерниң сеткил-хөөнүн көдүрүп, булут артындан хүлүмзүрүп үнүп келген. Часкы хүн чайнап турда, Кызылда Улусчу чогаадылга бажыңынга болуп турган хуралдың темазы чүгле караңгы бүдүктар-биле чуруттунуп көргүстүнер, чырык биле караңгының удурланышкаа дег болган.

Март 19-та анаа болган хуралдың киржикчилери — иштики херектер ажылдакчылары болгаш эрге-хоойлу камгалакчылары, республиканың удуртукчу даргалары, чер-черден кожууннар чагырыкчылары, улус судьялары кем-херек үүлгедиишкининиң дугайында болгаш оон-биле демиселди канчаар чорударының дугайында тодарадырын оралдашканнар. Чогум хуралдың айтырыы — организастыг үүлгедиглер болгаш коррупция (хээлиленип саттынар чорук) дугайында болза-даа, чугаа ниити кем-херек үүлгедиглерин калбаа-биле хаара туткаш турар болган. А бистиң республикада болгаш черле ниитизи-биле аңгы-аңгы чурттар кылдыр бүстү берген эрги эвилелдиң девискээринде кем-херек үүлгедиглери дагдан баткан көшке дег, сөөлгү үеде ниитилелге айыылдыг байдалды тургузуп турар апарган.

Экономиктиг болгаш политиктиг байдалдарның сандараашкыннары, хөй будулгаазыннар туруп кээрге, янзы-бүрү хемчээлдиң үүлгедикчилери болгаш дүржок кижилери чаштынып чыткан үттеринден дүне када тараканнарның шимчеп үнери дег, өөрүшкүлүг, дирлип-ле келгеннер. А тараканнар көвүдээрге, оларның эң туразы улуглары хүндүс безин улустуга чимзенип үнүп кээрлер болгай. Арагалаашкын, уптээшкин, оорлаашкын, өлүрүүшкүн, күштээшкин, дорамчылаашкын... мындыг берге болуушкуннар бисте анаа-бир чүве апар чыдары дендии коргунчуг. Кижилер ол бүгүге барык чанчыгып бар чыдар, кудумчуларга эзирик чогушкан оолдарны-даа концерт дег көрүп эрте бээр, мылчыргай эзириктер-даа бот-чоргааралывысты кылыктандырбас апарган. А кежээлерде бажыңнарывыстан үнмезин кызыдар бис. Дыка хөй таварылгаларда кижилер херечи болурундан коргар, чүү-даа болуп турар болза, кыдыынга артып каарын оралдажыр болу берген.

Ылангыя малчыннар оорлардан, ажыы-биле дээрбедел кээр кижи-бүрүстерден дендии каражадап турарлар. Дижиңге чедир чепсегленген, өөр-бөлүк болуп алган, машина-тергелиг үүлгедикчилерге удур черниң черинде холдаан малчын чүнү канчаптарыл. Ынчангаш малчыннарны боо-чепсек-биле хандыргаш, халдап келген оорларны сагындырыг чокка боолаар кылдыр чөпшээрелден берип каарын улустуң негеп турарында үндезин-не бар. Бо талазы-биле соңгаарлатпас дорт шиитпир хүлээп албас болза, малчыннаары, араттаары бергедеп келген.

Хуралга илеткел берген Б. С. Шыырапның чугаазын бистиң солунувуң дараазында номеринге парлаар болганда, ында сан-чурагайлыг анализти кылган болганда, мен манаа санал берген сайыттарның айыткан фактыларынга доктаавас бодап тур мен. Ол чокта-даа ниити байдалды боттарывыс билир бис: кем-херектер, дүржоктаныр чоруктар, оорлаашкыннар, өлүрүүшкүннер, күштеп-күчүлээшкиннер өзүп турар, оон дыка хөйү эзирик байдалда болгаш бөлүглежип алгаш кылдынып турар, айыылдыг кем-херектерниң истелгези узай бээри хаая эвес, черле ниитизи-биле херектер ажыдылгазы дыка оожум болгаш шөйдүнчек, сагыштыы-биле кижи өлүрген өлүрүкчүлерге чиик шииткелдер берип турар, оон ужун саттынып ап болур деп бодалдар тургустунган, кым-даа кандыг-даа үүлгедии дээш ыяап-биле кеземчени алыр ужурлуг турбуже, чамдык үүлгедикчилер хостуг кылаштажып турары кижилерниң чөптүг чорукка бүзүрелин чидир шаап турар. Иштики херектер органнары чедир ажылдавайн турары каракта көскү.

Сөөлгү үеде экономиктиг үүлгедиглер көвүдеп турар. Ылангыя хуужудулга-биле холбашкан хажыдыышкыннар кара эндерик. Оон чижээн Чазакка чугаалашканың бистиң солунга бижиди. Хуужудулга талазы-биле контроль чок чорук экономиктиг үүлгедиглер кылырынга таарымчалыг хөрзүнну тургузуп турар. Ол ышкаш контроль чок, салааргай, хая безин көрбес бүзүрээчел чоруктуң ужун республикага соруглалыг бердинген чээли акшазындан 300 млн. рубльди канчаар ажыглааның Чазак доктаалында көргүстү. 300 млн. рубль ол үезинде талыгыр акша турган, ол бөгүн 1,5 млрд. рубль чеде берген. Оон эгидерииниң дугайында Чазак доктаалында тодаргай чок-даа болза, бүрүүлүг кижилерден ол түңнү инфляция болгаш өртек өскениниң байдалы-биле катап эгиттирерин чедип албааже хоржок.

Ооң-биле чергелештир арат, тараачын ажыл-агыйлары тургузар болуп алгаш чамдык кижилер чиигелделиг чээлилер-биле боттарынга машина-балгат садып ап, борбак садыглар ажыдып, арагаларны чонга садып турарының таварылгаларын ылангыя кожууннардан келген санал берикчилери бүрүү шаап чугаалап турдулар. Контроль чок чорук шуут эриин ашкан. Араттарның, тараачыннарның ассоциациязы, үндүрүг инспекторлары та чүнү көрүп турар чүве.

Сан-хөө, чээли-банк операцияларының талазы-биле кижилерниң билбезин болгаш контроль чогун ажыглап турарының таварылгалары кайы хөй. Саян артынче техниканы өртек чокка үндүргени та чеже, көшкен кижилер контейнерлер долу далган-тараа, чигир, крупа аймаан үндүрүп турда, көрүп олуруп калган болгай бис. А эрттирилгезынада пунктуларының ажылы негелдеге оранчок четпес. Өнчү дугайында хоойлуларга сылдап алгаш, ында чедир көрдүнмээн чүүлдерни ажыглап, республиканың чиг эдин, аң-өлүүн, арга-ыяжын, машина-техниказын ишкээр-дашкаар үндүр сөөрткени та чеже. Бо бүгү харысалгалыг кижилерниң аазатпайындан, контроль чогундан болуп келген. Тускай соруглаларга көрдүнген акша-төгерик коммерция структураларынче шуужуп турар.

Күрүне магазиннеринде өөделиг чүү-даа чок, а кудумчуларда садыглаашкын кидин-түлүк. Ол магазиннер, баазалар таварыштыр үнүп турар бараан нар-дыр. Мында база контроль чок. Президентиниң айтыышкыны-биле бичии када Кызылдың магазиннериниң хынаптарга, өртектерни кара туразында улгаттырган, хирлиг-чуттуг садыглаан, угланыышкынын өскерткен дээш кандыг хажыдыышкыннар чок болган дээр, шупту-ла эвээш орулгалыг чонну чулуп чиринче угланган ышкаш.

Коммерция структураларында көвей акшалар бөөлденип турары билдингир, ол агаардан тылтып келген эвес, а чоннуң карманындан келген акшалар ышкажыл. Спекуляция кылгаш оон ылгалындан хөй акшалар үндүрүп ап турарлар. А хөй акша мөөңнелген черлер экономиктиг үүлгедиглер болгаш өске-даа айыылдыг кем-херектер кылырынга таарымчалыг хөрзүн-дүр.

Ажыл-агыйны таарыштыр организастаар, анаа корум-чурумну тудар, бүгү талалыг контрольду тургузар, бөдүүн хамаатыларны ялым чок бүгү-ле чүүлдерден камгалаар ужурлуг органнар хөй кезиинде саазын ажылы кылып, боттарының ажылдаар байдалдарын экижидеринче, акша-төгериин улгаттырарынче, машина-балгат тып алырынче хөй кичээнгейин угландырып туруп берген. Түңнелинде кымга-даа чүү-даа херекчок болганының сеткил-хөөнү хөлдеп, кымга-даа, чүге-даа бүзүревестиң байдалы тургустунуп турар.

Хуралга отчёт ышкаш саналдар, хурал ажыглап боттарының байдалын экижидип алырының чажыт оралдажыышкыннары ол республика чергелиг чугаалажылгадан өөделиг чүү-даа үнмес, биеэги-ле ёзу эдерип, ажыл чорутканының шинчизин бараалгатканының ээлчеглиг көрүлдези болган-дыр эвеспе деп өөрүнчүг эвес бодалдар кижини өрүмнеп кээр болду. Чон кем-херектен, үүлгедикчилерден быжырымчалыг камгалалды манап турар. Бо хуралдың соонда кижилерни камгалаарынче угланган быжыг, дээштиг хемчеглер алдынар бе ынчаш?

Хирези — чамдык чүүлдер мун-не кылдынар хевирлиг, чижээ, суурларга участок шагдааларын тургускулаар. Чамдык район чагырыкчылары тус черлерде эрге-чагырга ажылдакчылары кемниг үүлгедикчилерге көөрде ок-чемзек чок, камгалал чок деп турарында үндезин бар. Шыны-биле алырга, бистиң кымывыстың-даа үүлгедикчилерге удур ок-чемзээвис бар эвес.

Бүгү-ле эрге-чагыргалар, прокуратура, суд, шагдаа черлери, кожууннар чагыргалары, Советтери, хамаатылар боттарының уунда чоруп турар, чаңгыс деми чок. А үүлгедикчилерниң демниин, күштүүн, машина-техникалыын, ок-чемзектиин билбес эвес бис. Ооң кадында хоойлу-дүрүмнериниң тодаргай эвес чүүлдери үүлгедикчилерге ажыглал болуп, ажылдаар кижилерге шаптыктыг болуп турар.

Хуралдың төнчүзүнде Президент Ш. Д. Ооржак бердинген санал-оналдарга хамаарыштыр кандыг хемчеглер ап болурун чугаалаан. Чазак деңнели-биле организастыг кем-херек үүледиишкининге болгаш коррупцияга удур демиселдиң комплекстиг программазын кылыр ажылчын бөлүктү тургузар. Олче чер-черден кижилерни киирер. Шынап-ла, чер-черде ажылдап чорууp кижилер бүгү байдалды билип турар болбайн аан, ынчангаш хуралга оларны баштай дыңнааш, оон хөй сайыттарны оларның айтырыгларынга харыы бээр кылдыр индирге тургузар турган.

Оон аңгыда мээн бодалым-биле, кончуг четпес чүве — чонга чүнү-даа орта дыңнатпайн турары. Эрткен күзүн-не 300 млн. рубльди кымга чүү дээш берип кааның солуннарга бижээн турган болза, ол чоннуң контролюнче кире берген турбас бе. Президентиниң болгаш Чазактың, ИХМ-ниң болгаш Айыыл чок чорук ямызының парлалга албаннары чонну дыңнадыр талазы-биле четпес ажылдап турар, оларның ажылының организациязы, чонга дыңнадыышкыннар кылырының чуруму чедир тодараттынмаан. Информация органнары — солуннар, радио, ТВ-ниң арга-шинээ чедир ажыглаттынмайн турар, оларга информация бээриниң болгаш оларны дыңнадып турарының талазы-биле кым чүнү-даа тодаргай кылбайн турар.

Үүлгеттинген кем-херектерниң кеземче-ялазы кандыг болганын парлалга дамчыштыр дыңнадып турарын чон кезээде негеп келди. Ол дугайында суд, прокуратура органнары дыңнаваанзыг чорууп турар.

Хурал болуп эрте берген, а оон түңнелдери турар ирги бе? Кижилерге кол чүве — боттарының болгаш ажы-төлдериниң амы-тыны, амыдыралы дээш хүннүн-не чүрээ сертилевейн, эртенги хүнүнге быжыг бүзүрелдиг, шөлээн амыдырап-чурттаары. Мындыг быжырымчалыг байдал кажан тургустунарыл? Айтырыг ажык хевээр...

Надежда ЭРГЕП.

Россия Федерациязының хамаатыларынга

Президентиниң чуртту эргелеп-башкарарының онза чурумун чарлап турар Россияның хамаатыларынга кыйгырыы, азы өскээр чугаалаарга, оон өмээржикчилериниң ажыы-биле кыйгырып турганы чүүлү, ол дээрге авторитарлыг диктатураны тургузарынче семээшкин, хоойлу ёзугаар соңгуткан эрге-чагырга органнарынче халдаашкын боор турар. Эргелеп-башкарылганың онза чурумун киирери «россияннарның эрге-ажыктары-биле база «эрге-чагырганы быжыглаары-биле» тайылбырлаттынар дээн чугаа дээрге ийи арынныг чүүл-дүр.

Экономиканың, эртемниң, культураның, кадык камгалалының сандарап бадыышкыны, өртектерниң соксаал чок өзери, кижилерниң ядараашкыны, кем-херек үүлгедиишкининиң, күштеп-күчүлээшкинниң көстүп көрбээн хөлбереэни, моральдыг болгаш угаан-бодал талазы-биле сандараашкынның чорудуу — бо бүгү дээрге Президентиниң бодунуң бүрүн эргелерин калбартыр дугайында чаңгыс эвес удаа негелделериниң, Б. Ельцинниң болгаш оон министрлериниң чоннуң амыдыралын экижидер, ёзулуг-ла өндүр улуг Россияны катап диргизер дугайында хөй санныг аазаашкыннарының түңнели-дир.

Бөгүн Россия дорамчылаткан база үптеткен чоннуг хожудангай, өскелерден хамаарылгалыг күрүне боор бар чыдар. Амгы үеде Россияда чүгле күрүне акша-хөреңгизиниң оорлакчылары, чилби кажарлакчылар, мафия-биле холбашкан хөреңгитеннер, боттарынга болгаш даштыкы капиталга ажыктыг кылдыр күрүнениң эң байлак бойдус болгаш чиг эт курлавырларын араатанзыг ёзу-биле самчыгдап турарлар эки чурттап турар.

Улус депутаттарының сески Съездизи бистиң Ада-чуртувуска ындынчыг ындыг байдалды соксадырынче, конституциялыг быжыг корум-чурумну катап эгидеринче, өндүр улуг күрүнени кестиң кырынга чедирген кижилерге харысалга онаарынче шиитпирлиг базымны кылган. Ынчалзажок ол харысалгадан көргүушкүн, бодунуң чонундан коргары Президентиниң өмээржикчилерин Президентини Конституцияны дорт үрээринче, россияннарның хоозурадыкчы угланыышкынга удур өзүп орар удурланыышкынның ойтур шаварынче ыдалаарынга чедирген.

Б. Ельцин, чуртка эргелеп башкарарының онза байдалын чарлааш, конституциялыг эрге-хоойлулуг чорукка, Россияның чонунуң амыдыралчы эрге-ажыктарынга бодун удур тургускан.

Россияның хамааты бүрүзүнүң конституциялыг хүлээлгези болза, Россия Федерациязының Конституциязын болгаш хоойлуларын хажык чокка шыңгыы күүседири болур.

Россия Федерациязының бүгү улустары Федерацияның конституциялыг үндезиннерин деткиири дээш, Федерация Керээзин хажыдарынга удур, оларның эргелерин хажыдарынга удур шиитпирлиг туружур ужурлуг. Диктатура тургузары — ол дээрге федерацияны хөөржүдери-дир.

Бистиң Төрээн чуртувуска халаптыг бо берге үеде конституциялыг тургузугнуң херек кырында быжыг туруштуг болуру, хостуг, демократтыг база хамааржышпас Россияның катап тургустунары дээш болдунар бүгү чүүлдерни кылыры эргежок чугула!

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиуму.

Москва хоорай. Россияның
Советтер бажыңы.
1993 чылдың март 20.

Россия Федерациязының Чазааның Медеглели

Эрге-чагырга чок болур сандаргай чорукту, политиктиг удур туржуушкунну, чарлыкчы чоруктуң, национализмниң болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүүшкүнүн болдурбазынче, Россия Федерациязының чаңгыс эвин, бүдүн чоруун, национал эптежилгени камгалаарынче, демократтыг чаартылгаларны болгаш экономиктиг реформаны улам ынай хөгжүдеринче бүгү чоннуң соңгааны Президентиниң чүткүлүн Россия Федерациязының Чазаа деткип тур.

Конституциялыг хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-чурумну деткиирин Чазак магадылап, байдалды быжыг болдуруп экижидер, экономиктиг, конституциялыг болгаш политиктиг кризистерден уштунуп үнеринге күүсекчи эрге-чагырганың дээштиг хөделиринге байдалдарны тургузар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни ап чорудары дээш туржуп турар. Бодунга бүзүрээр чорук талазы-биле бадылаашкынны чорудары база бо айтырыг талазы-биле чоннуң тура-соруун илергейлээринге байдалдарны тургузарын күүсекчи эрге-чагыргадан дилээри Президентиниң эргези-дир деп, Россия Федерациязының Чазаа тургустунган бо байдалдың үезинде санап тур.

Россия Федерациязының киржикчилери-биле калы ажылдап кылдынган ажыл-чорудулганың программазын Чазак боттандырбышаан, улус ажыл-агыйының адырларының быжыг туруштуг ажылдаарынга, сан-хөө системазының, орук харылзааларының, транспорт болгаш харылзаа чепсек-херекселдериниң үзүктелиишкин чок ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула оперативтиг бүгү хемчеглерни ап турар.

Хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын болгаш айыыл чок чоруун камгалаары, политиктиг партияларның, хөй-ниити организацияларының база шимчээшкиннериниң ажыл-чорудулгазынга демократтыг байдалдары, массалыг информация чепсектериниң хостуун хандырары болгаш чоннуң эрге-чагыргазының, федерализмниң, эргелеп башкарылганың республиканчы хевириниң чайгылыш чок принциптеринге үндезилеттинген конституциялыг тургузугну камгалап арттырары дээш харысалгазын медереп билбишаан, Россия Федерациязының Чазааның медеглээри болза, ооң составында кирип турар күш тургузугларының удуртукчулары — камгалал, айыыл чок чорук база иштики херектер сайыттары — конституциялыг принциптерге шынчы боор артар болгаш Чепсектиг Күштерни, айыыл чок чорук болгаш корум-чурум камгалалының күштерин политиктиг удур туржуушкунче киириштирбейн, корум-чурумну хандырарлар.

Россия Федерациязының Чазаа Россияның составында республикаларның удуртулгаларын, крайларның база областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның, Москва база Санкт-Петербург хоорайларының удуртукчуларын, өнчүнүң бүгү хевирлериниң организацияларының, албан черлериниң база бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын, улус ажыл-агыйының бүгү адырларының ажылдакчыларын, хөй националдыг Россия Федерациязының бүгү хамаатыларын туттунгур, топтуг туруштуг болгаш Россияда демократтыг болгаш экономиктиг чаартылгаларны уламчылаарынга шиитпирлиг болурунче кыйгырып тур.

Тыва Республиканың Чазааның Медеглели

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң 1993 чылдың март 20-де Кыйгырыын болгаш Россия Федерациязының Чазааның 1993 чылдың март 21-де Медеглелин чугаалажып көргеш, эрге-чагырга чок болур чорукту, сандараашкынны, политиктиг удур туржуушкунну болдурбазынче, Россия Федерациязының Конституциязының кезээ болур Федерация керээзинге үндезилээш, чаңгыс эпти болгаш национал чөпшээрежилгени камгалаарынче. Россия Федерациязының составынга кирип турар республикаларның бүрүн эргезин, демократтыг чаартылгаларның болгаш экономиктиг реформаның улам ынайгы хөгжүлдезин хандырарынче Россия Федерациязының Президентизиниң чүткүлүн Тыва Республиканың Чазаа билип турар. Бодунга хамаарыштыр идегел талазы-биле бадылаашкынны чорудар дугайында чонга Россия Федерациязының бүгү чонга соңгуттурган Президентизиниң кыйгырыг кылыр дүрүм ёзугаар эргезин Тыва Республиканың Чазаа деткип, аңаа эргежок чугула байдалдар тургустунган турар дээрзинге идегеп турар.

Ооң-биле чергелештир узамдыккан удур туржуушкунга хамаарыштыр сеткил човаашкынын Тыва Республиканың Чазаа илергейлеп, Конституцияга үндезилээш, кризисти дүрген ажып эртеринге идегеп турар.

Россия Федерацияның болгаш Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында декларацияларга, Федерация керээзинге бодунуң шынчызының дугайында Тыва Республиканың Чазаа медеглеп, ниитилел-политиктиг быжыг туруштуг байдал дээш, эрге-дүрүмнү, кижи эргелерин, хосталгаларын, айыыл чок чоруун хандырары дээш туржуп, топтуг чорукту илергейлээринче, экономиктиг реформаларны ханыладырынче, улус ажыл-агыйының бааза адырларының таарымчалыг ажылдаарынче, мал кыштаглаашкынын чедиишкинниг эрттиреринге, часкы хову ажылдарын организастыг чорударынга, күш-ажылдың болгаш бүдүрүлгениң сагылга-чурумун быжыглаарынче бүгү күжениишкиннерни угландырарынче республиканың хамаатыларын кыйгырып тур.

Массалыг политиктиг хөделиишкиннер кылырындан дадагалзаарынче, республикага национал чөпшээрежилгеге болгаш тайбың чорукка идигни бээринче политиктиг бүгү партияларны, шимчээшкиннерни болгаш хөй-ниити организацияларын Тыва Республиканың Чазаа кыйгырып тур.

Тыва Республиканың Чазааның 1993 чылдың март 22-де хуралынга хүлээп алган.

РОССИЯ ПРЕЗИДЕНТИЗИ БОРИС ЕЛЬЦИННИҢ КЫЙГЫРЫЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

чергелештир чаа Конституцияның төлевилелиниң болгаш Федерация парламентизиниң соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң талазы-биле соңгулдалар база болур. Оларны база-ла Президент идип үндүрген болгаш бир эвес Россияның хамаатылары Президентини болгаш оралакчы президентини деткиир болза, олар база күштүг боор, ажыглаттынып эгелээрлер. Силерниң бадылап алганынар Конституция болгаш соңгулдалар дугайында чаа Хоойлу ёзугаар соңгулдалар эртер, ынчалза-даа Съездиниң эвес, а Россияның чаа парламентизиниң соңгулдалары. Чаа Конституция ёзугаар Съезд турбас, чаа соңгулдаларга чедир Съезд болгаш Дээди Совет тараттынмас, оларның ажылы соксаттынмас. Россия Федерациязының улус депутаттарының бүрүн эргелери артар. Ынчалза-даа Чарлыкка дүүштүр Президентиниң Чарлыктарын болгаш айтыышкыннарын база Чазактың доктаалдарын күш чок болдурар дугайында кандыг-даа органнарның болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң шиитпирлери юридиктиг күш чок болур. Россияның девискээринге кандыг-даа органнарның болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң конститустуг тургузугнуң үндезиннеринге салдарлыг боор болур кандыг-даа шиитпирлери күүсеттинмес.

Дээди Кол командылакчы кижи болганымда аргамны политиктиг сорулгаларга ажыглаарын болдурбас талазы-биле Камгалал министерствозунга дужаалды берген мен. Чепсектиг күштер дугайында, шериг албанныглар дугайында сагыш салыышкын моон соңгаар-даа Россия күрүнезиниң эң чугула сорулгаларының бирээзи болурун бадыткап тур мен. Кижилерниң эргелерин болгаш хостуг чоруун долу хемчээлге сагыырын, оларның суд талазы-биле камгалалын кандыг-даа таварылгада кызыгаарлавазын Чарлык магадылап турар дээрзин онза айтып тур мен.

Федеративтиг керээ болунуң күжүн ол хевээр арттырар болгаш Конституцияның тургузукчу кезээ кылдыр ажылдаар. Россия Федерациязының составында республикаларның бот-догуннаан чоруунга кандыг-бир кызыгаарлал дугайында чугаа шуут-ла чорбайн турар. Россия бодунуң бүгү бүгү делегей хүлээлгелерин моон соңгаар-даа сагыырын албан ёзузу-биле бадыткап тур мен.

VIII Съездиге сөстүң хостуг болурунга боттуг кыжанышкын база катап тургустуна берген. Бо дээрге массалыг информация чепсектериниң, ылаңгыя телевидениениң чөпшүл болдуруп алырының бир дугаары эвес оралдажыышкыны-дыр. Массалыг информацияның хостуг болурун камгалаар база информастыг чогумчалыг чоруктуң магадылалының дугайында Чарлыкка ат салып каапкан мен деп, Борис Ельцин айыткан. Президент кижи болганымда массалыг информация чепсектерин камгалаарын бодумга ап, Россия күрүнезинге оларның хостуг болурунуң магадылалы хандыртынган турарын бүзүредип тур мен. Эргелеп-башкарылганың онза чурумунуң байдалдарында Россияга байдалды чогумчулары-биле өске-даа чарлыктарга база ат салган мен.

Россияның хүндүлүг хамаатылары, ажыы-биле чугаалаайн: шиитпирлиг хөделиишкиннер кылырынга белен мен, тургустунуп келген байдал үезинде ынчанмас болза хоржок деп санап тур мен. Бир эвес политиктиг үскүлежиишкиннерни доктаатпас болза, бир эвес политиктиг сандараашкынны чавырылдырарының талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни албас болза, бир эвес экономиктиг реформага күштүг идиг бербес болза, чурт анарханже кире берип болур.

Бирги ээлчегде боттандырып чорудар экономиктиг хемчеглерниң данзызын ийи неделя хуусаада тургускаш, киирип кээр дугайында даалганы Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Виктор Черномырдинге берген. Аңаа дараазында айтырыгларны көрген турар: бирээде, чер дугайында айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле хемчеглер. Черни хамаатыларга хуу өнчү кылдыр дамчыдып бээриниң бөдүүн болгаш билдиңгир механизмин база черни хуужудуларының чектерин күштүг болдуруп киирерин айтыр. Россия Федерациязының хамаатыларын чер участоктары-биле хандырар дугайында Президентиниң Чарлыын боттандырарының талазы-биле ажыл дооступ турар. Ол чарлык чер дугайында бүгү айтырыгларны дүрген шиитпирлээринге улуу-биле дузалаар.

Ийиде, хуужудулганы чорудар дугайында эргени черчерге дамчыдып бээрин дүргедедир болгаш хуужудулга чайлаш чок болурун магадылаар. Ооң кол магадылакчызы — Президент боду болур. Бодумнуң таламдан шимчевес эт-хөреңгиге өнчү эргезин тургузарының чурумунуң дугайында Чарлыкты белеткеп турар мен деп, Борис Ельцин улаштыр чугаалаан.

Үште, биче болгаш ортумак бизнес кылыр деп турар хөй-хөй кижилерге деткимчени көргүзер. Оларны чээлилер, чиңгелделиг үндүрүглер, консультация болгаш организастыг хемчеглер-биле деткиир.

Дөртте, улам улгадып турар ажыл чок чорук дугайында чугула айтырыг. Чүнүң-даа мурнунда чуртталга бажыңнары болгаш оруктар тудар талазы-биле ниитиниң ажылын организастаары чугула. Ядарап сандараан деп чарлаттынып турар күрүне бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларын ажыл-биле хандырарының магадылалын күштелдирер херек.

Беште, акшаның үне чокталыышкыны-биле демисел. Рубльдиң рынокка өртек-үнезин быжыглап бедидер болгаш акшаны немей парлап үндүреринге шыңгыы контрольду тургузар. Хууларга чогуур кызыгаарлаашкынны тургузар апаар.

Алдыда, ажаалга банкыларынга акшазын шыгжадып каан он-он миллион кижилерниң ол акша-хөреңгизиниң реформалар үезинде үне чокталы бергенинден оларга чедирген когаралды эгидип бээр дугайында шиитпирлер хүлээп алдынган. Акшаның үне чокталыышкынының уламчылатпазы-биле бүдүрүлге акцияларының, чер болгаш өске-даа күрүне эт-хөреңгизи-биле компенсацияны улам калбаа-биле ажыглаар.

Чедиде, бүдүрүлгелерге чиңгелделер, артык эргелер тыпсырының чурумун экижидип быжыглаар. Бо айтырыгла эрге-дужаал ажыглаар болгаш хээлилеттинер чорук тар кончуг хөй боор турар. Чоокку үеде күрүне албанының дугайында Чарлыкка ат салыр мен деп, Россияның Президентизи чугаалаан. Ол Чарлык күрүне аппарадын камгалаар болгаш ооң харысалгазын бедидер.

Сесте, Федеративтиг Керээге дүүштүр республикаларның, крайларның, областарның болгаш автономнуг тургузугларның федералдыг эрге-чагыргалары-биле бир демниг хөделип ажылдаарын Чазактан дилеп тур мен. Реформаларны чорутпушаан, чуртувус Россияга корум-чурумну тургузуп ап көрээлинер деп, ол немээн. Ындыг таварылгада пенсионерлерге, хөй уругларлыг өг-бүлелерге, ботпелерге, амгы үеде түреңги байдалда чурттап орар болгаш деткимче-дузаламчы хереглеттинип турар бүгү кижилерге боттуг дузаны көргүзүптер арга биске тургустунуп келир.

База бир чүве дугайында. Россияның үстүнден куду күүсекчи органнары тургустунган. Күүсекчи эрге-чагыргаларының болгаш Россияның составынга кирип турар субъектилерниң чазактарының удуртукчулары Президентиге болгаш Чазакка отчёттуг. Оларның бүрүн эргелери Россия Федерациязының Президентизиниң шиитпири чокка ара соксап болбас ужурлуг. Ындыг турбуже, күүсекчи эрге-чагырганың удуртукчуларының талазындан политиктиг болгаш экономиктиг реформаларны чорударынга саат ужураштырып турган чүүлдер төпке-даа, өске черлерге-даа илергейлеттинип турган. Ындыг чүүлдер дээш хууда харысалгага онаажырын сагындырып тур мен, буруулуг кижилерни ажылындан хостаар мен.

Россия Федерациязында күүсекчи эрге-чагырганың албан-дужаалдыг кижилерниң харысалгазының дугайында Чарлыкка ат салган мен. Хоойлужудулганы хажыткаңы дээш Новосибирск, Иркутск областарның чагыргаларының даргалары, Россия Федерациязының Чазааның элээн хөй харысалгалыг ажылдакчылары албан-дужаалындан хостаттырган. Корум-чурум чүгле меңээ — Президентиге херек эвес, ол дугайын силер боттарыңар негеп турар болгай силер, мээң соңгукчуларым. Ол негелде чөптүг, ооң башка күрүневисти күштүг, демократтыг болгаш чечектелип турар, а ооң хамаатыларын хостуг болдуруп ап шыдавас бис. Чурттуң кол политиктиг күштериниң деткимчезинге идегеп турар мен. Чаа Конституцияның төлевилелиниң, экономиктиг реформаларны чорударының болгаш Чазак-биле бир демниг ажылдаарының талазы-биле-даа оларның-биле чугаа-соотту чорудар мен.

Хүндүлүг хамаатылар! Онза чүүлдерни болгаш кара туразында аажылаашкынны, таңкыларны болгаш баррикадаларны ажыглавайн база митингилерни болгаш ажыл соксадыышкыннары кылбайн, Конституцияның кол принциптеринге үндезилеттинген хемчеглерни ап тургаш, кризистен уштунуп ап болурунуң аргаларын силерге сүмеледим. Бүгү чүвени силер боттарыңар, боттарыңарның бадылаашкыннар-биле шиитпирлээр силер, Россияның хамаатылары. Ол дээрге силерниң шилип алыышкыныңар, чоннуң шилип алыышкыны болур. Мээң ап чорудуп турар хемчеглеримни шын билип алырыңарга, бодуңарның Президентиңерни деткиириңерге идегедим. Мени деткиириңерге идегеп тур мен деп, Россияның Президентизи медеглээн.

БОТ-ТЫВЫНГЫР, ИДЕПКЕЙЛИГ, АЖЫЛГЫР ЧОРУК

(Бир көдээ суурнуң амыдыралындан)

Кезээде-ле хайнып, мөөреп чыдар шапкын Хемчиктиң суу дош адаанче кире берген, ооң адырларының чамдыктарында чүгле доңмас кара суглар агып чыткылаар... Чодур-чодур теректерлиг, ак-ак хадыңнарлыг, чыжырганаларлыг, чодурааларлыг алаактарын «Тээли» совхозтуң дужундан кышкы машина оруу-биле кежип келирге ховужугаш чаптыла берген чыдар. Ооң дүдүскектелип төне берген соңгу чүгүнче көөрге, сүүр баштарлыг шоолуг бедик эвес даглар турар. Ону долгандыр аржаан сугларлыг, аң-меңниг Мөңгүлектиң, Бай-Тайганың, чонар-даштыг Сарыг-Хаяның бедик сыннары дээрде шаштыга берген чүве дег чоргаар тургулаар. Оларның чараш бойдус чурумалынга каастанган, аяң-шинчи кирген кызыл дагларга чоокшулап орарга, суурнуң бажыңнары көстүп келир.

Кызыл-Даг суур

Суурнуң бетинде шыкка кирип келгеш, бурунгаар көөрге, кызыл-кызыл хаяларның ужунда элээн бедикте сиилбип кылган дээрже шиштейген мыйыстарлыг улуг ак өшкүнү бир дугаарында кижи эскерип каар. Бистиң кады чораан эживистиң бирээзи олче айыткаш, Кызыл-Дагның «сүлде демдээ» бо-дур, бодалдыг-даа, аяң-шинчилиг, чараш-даа кылган ажыл дей-дир. Сүлде-демдээ дээри кончуг шын чорду. Чүге дээрге ол ангор ак өшкү совхозтуң экономиказының, ажыл-агыйының кол угланыышкынын көргүзүп турар ышкажыл. Ону көрген кижи мында өшкү ажылдыг бүдүрүлге бар дээрзин дораан билип каар. Шевер кижилер хөй болгаш туралаан-на чүвезин кылып алыр амыр эрлер ышкажыл деп, чанымга орган Б. Салчак чугаалап олурду. Шынап-ла ындыг, суурнуң даш чонар мастерлери сүмележип тургаш, ону боттарының күзели-биле туткан.

Бо суур дөртен чылдарның төнчүзүнде үндезилеттинип тургустунган. Ынчан Салчак Сазанмаевич Сундуй-оол даргалаан «Тиилелге» колхоз организастаттынган. Хертек Дагбыевич Комбу эргелекчилээн школа ажыттынган чүве. Аът өртээр өрген безин турбаан шөлге амгы үениң суурну оон эгелээш сайзырап, араттарның ажылдаарынга, чурттаарынга, оларның ажы-төлүнүң өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургузарының хемчеглерин алыры уламчылап турар. Бо черге турган совхозту дүжүргеш, «Тээли» совхозтуң салбыры кылып каан чылдарда бо черниң хөгжүлдезинге элээн моондактарны ужураштырганын чон эки билир.

Кажан өшкү ажылдыг «Кызыл-Даг» совхозту тургускан соонда байдал сыр өскерилген. Чаа тургустунган ажыл-агыйның материал-техниктиг баазазын быжыглаарының, ажылчыннарының амыдыралының деңнелин бедидериниң хемчеглерин Чазактың база көдээ ажыл-агый органнарының талазындан ап чоруткан. Ооң түңнелинде чамдык бурунгаар базымнар кылдынганын маңаа каш удаа чоруп тургаш, көрген болгаш билир мен.

Культура ордузун, ортумак школага спорт залдыг немелде тудугну, көдээ Совет болгаш суур чагыргазының бажыңын, үлетпүр барааннарының магазинин, хүрээни, ийи өрээлдиг дыка хөй чуртталга бажыңнарын болгаш өске-даа тудугларны сөөлгү чылдарда ажыглалга киирген. Суур немей туттунуп, чаагайжыттынып, сайзырап турар. Суурга чеде бергеш, ооң чурттакчыларының ажыл-ижи, амыдыралы-биле улам чоок таныжып, билип алыр аргалыг болган мен.

Көдээ Совет биле суур чагыргазы

Көдээ Совет биле суур чагыргазының чаа бажыңынга баргаш, бир дугаарында көдээ Совет даргазы Ю. Ш. Салчактың кабинединге кире бердим. Бо дээрге үжен хар чаа ажып чоруур назылыг, турза узун, тутса мөге кире дарга болду. Советтиң ажыл-чорудулгазын сонуургап айтырарга, аңаа далаш чок, дорт, дорт харыыны берип олурду. Ооң чугаазындан депутаттар чон ортузунда ажылдарны чорудуп турары, онаашкан херээнге бердингени, билири илден чорду. Көдээ Совет ажылын ай, квартал санында план ёзугаар чорудуп турарын тайылбырлады. Мындаг чорударга сессияны болгаш өске-даа хемчеглерни шынарлыг эртиреринге, бодамчалыг доктаал-шиитпирлерни ажылдап кылып алырынга дузалаан.

Юрий Шыдыраевич көдээ Советтиң улус депутаттарының бодунуң округтарынга соңгукчулар-биле ажылын экижидеринче сагыш салып турарын чугаалады. Мону чогумчалыг организастап алыры дыка улуг ужур-дузалыг айытты. Бир эвес депутат бүрүзү округунга [illegible] соңгукчулар-биле ажылдаар чүве болза, хамаатыларның күш-ажылга болгаш хөй-ниитиниң херээнге киржилгезин идепкейжиириниң, күш-ажылдың сагылга-чуруму, корум-чурум экижиирин чугаалап олурду. Советтиң 15 улус депутадының хөй нуруузу ак сеткилдиг ажылдап турза-даа, идепкей чоктар барын хомудап демдеглээн.

Суму чагыргазы болгаш хөй-ниити организациялары-биле көдээ Совет бир демниг ажылдап турарын дарга чугаалады. Эң-не кол чүве көдээ Совет биле суму чагыргазы аразында харылзаалыг, ол девискээрге хамаарышкан экономика болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээрде сүмележип тургаш, [illegible] чылыгын дугуржуп алыр. Чамдык черлерде ышкаш, ол мээниң бо сээниң деп турбас. Мында Совет биле чагырга чери бир баг, чаңгыс сорулганы чогумчалыг күүседиринче боттарының ажыл-чорудулгазын угландырган болду.

Советтиң ажылында кандыг чаа чүүл барын айтырдым. Кижизидилге төвүн тургузуп алганын элээн таарымчалыг деп, дарга тайылбырлады. Көдээ Советтиң ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан өске-даа чүүлдерге доктааган.

Суур чагыргазының даргазының кабинединге бардым. Беже хар ажа берген назылыг, ортумак сынныг кижи бичежек, караңгы өрээлдиң соңгаа баарында столда олур. Чагырга даргазы М. Ч. Ооржак ол болду. Суурнуң, совхозтуң чонунуң социал камгалалының, кем-херек үүлгедиишкининиң дугайында болгаш өске-даа айтырыглар салырга торулбас харыылаар дарга чорду. Оозун бодаарга хөй чылдарда ажылдаан, арга-дуржулгалыг деп чүве дораан-на билдине бээр. Бо албан-дужаалга үр болбаан, чаа-ла алды ай ажылдап турар. Суур чагыргазының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны совхозтуң экономиказын хөгжүдери, чоннуң социал камгалалын күштелдирери, арагалаашкынга, кем-херек үүлгедир чорукка удур шыңгыы демиселжири, чоннуң ылаңгыя аныяктарның, школачыларның ортузунга кижизидилге ажылын экижидери болуп турар. Ону боттандырар дээш суур чагыргазы шудургу ажылдап келгенинден багай эвес түңнелдерни чедип алган. Бо талазы-биле кылдынган ажылдарны, четпестерин, моон соңгаар боттандырар хемчеглерин чагырга даргазы Марат-оол Чашпаевич чугаалап берген.

Кызыл-Даг көдээ Советиниң болгаш суур чагыргазының ажыл-чорудулгазында солунга бижип, ажылчы чонга тайылбырлап, таныштырар чамдык арга-дуржулга бар, оларның чамдыктарын чогаадыкчы ёзу-биле ажылга ажыглап болур деп билдим.

Кижилерже сагыш салыышкын

Рынок экономиказынче шилчип турар, амыдырал нарыыдаан, аъш-чемнерниң, барааннарның, улуска ачы-дуза чедирериниң, ынай-бээр чорук кылып аргыжарының өртек-үнези кызыгаар чок өскен амгы үеде, ажылчы чоннуң социал камгалалын күштелдирери чугула айтырыгның бирээзи болуп турар. Районда болгаш Кызыл-Дагда чоннуң социал камгалалын экижидериниң программазы ажылдап кылдынган. Бо хөй талалыг, берге айтырыгның бирээзи. Чүге дээрге кижиниң чогумчалыг амыдырап-чурттаарынга хөй чүүлдер хамаарыжыры билдингир. Бо талазы-биле мында чамдык ажылдарны кылганын аңаа чоруп тургаш билип алдым. Суурнуң чонун чиг далган, хлеб болгаш булочка кылыглары-биле хандырар дээш, бичежек-даа болза, электри күжү-биле ажылдаар дээрбени кылып дооскан, ону барып көрдүвүс. Аңаа тараа дээрбелеп эгелей берген чорду. Далганның шынары садыгның ышкаш кончуг эки эвес-даа болза, баштайгы тонна бодунуң бүдүргениң чиг далганы алганы өөрүнчүг болбас аргажок. Бо биче бүдүрүлгени кылырынга Саая Көгел бодунуң бот-идепкейин көргүскен. Пекарняны колдуунда дооскан, удавас ажыглалга киирер, аңаа хлебти быжырып эгелээр, район төвүнден ону сөөртпестей бээр.

Хеп аргып, даараар, хевис аргыыр, идиктер даараар болгаш септээр, чазаныр цехтерлиг биче бүдүрүлгени ажылдаарынга белеткеп турар болду. Ону «Хорагай» деп адаар. Аңаа ажылдаар кадрларны четчелеп, өөредип алган. Хевис аргыырынга дөрт кижини өөредип алган. Оларның бирээзи Марина Хертек Саратов хоорайга үш чыл хуусаалыг техникумну дооскан, ортумак эртемниг специалист. Аңаа ужуражып чугаалажырывыска, мында нарын, берге чүве чок, аргыыр станокту бодувус кылып алыр бис, материалдар, дериг-херекселдер бар дээр кижи болду. Оозун бодаарга база-ла тывыңгыр, чогаадыкчы чорук херек. Олар ажылчы чонга боттарының ачы-дузазын удавас чедирип эгелээр дээрзин суур чагыргазының даргазы бадыткап турар.

Чүгле суурда чурттакчыларының социал камгалалын экижидеринче сагыш салып турар эвес, малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузарын кичээнгейге алган. Он ийи малчын кодаңда электри чырыын киирген, көдээде чурттап орар улуска ооң ажык-дузазы улуг. Оларның саны улам көвүдээр.

Суурда социал ажылдакчы Сат Сайлык Советтиң девискээринде пенсионерлериниң, хөй уругларлыг иелериниң, кымга деткимче, дуза хереглеттинип турарының данзызын тургускан. Ынчангаш кымга кандыг дуза чедирерин ол билир, бо талазы-биле тодаргай ажылдарны суурда чорудуп турар. Аъш-чем-даа, одаар хөмүр-даш, ыяш-даа, акша-көпеек-даа дузазын чедирип, биче эвес буянныг херекти бүдүрүп турар. Бо бүгүден алгаш көөрге, мында бөдүүн ишчилерниң социал камгалалын күштелдиреринге сагыш салыышкын багай эвес чоруп турар деп болза, частырыг болбас.

Чоннуң социал камгалалында чедип шиитпирлеттинмейн турар чүүлдер эвээш эвес. Оларны көдээ Советтиң болгаш суур чагыргазының удуртукчулары билир болгаш четпестерни эдип алырда моон соңгаар чүнү кылырының хемчеглери ажылдап кылдынган.

Картошка тергиин үнген

Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринче бо чер каш чыл мурнунда-ла сагыш салып эгелээн, ооң түңнелинде багай эвес көргүзүглерни чыл бүрүзе чедип ап, өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп эгелей берген. Ол дугайында «Шын» солунга безин бижип, [illegible] бергенин солуннуң номчукчулары утпаан боор.

Шынап-ла, бо черниң чурттакчылары чүгле мал өстүреринге ыяк эвес, ногаалап, картофель тарыырынга мергежип, хандыкшыы берген, оларның ажык-дужаан биле берген. Картофельди колдуунда өг-бүле бүрүзү тарып турар. Сөөлгү чылдарда кызыл-дагжылар картофельдиң чаагай дүжүүн өстүрүп ап турар болу берген. Эрткен 1992 чылда «Кызыл-Даг» совхоз Тывада картошканың эң-не эки дүжүүн алган. Мону ынчангаш, баштайгы чээзинге бүзүревейн турдум. Таңды, Каа-Хем, Улуг-Хем, Бии-Хем районнарның ажыл-агыйлары, чурттакчылары картофельдиң эки дүжүүн өстүрүп, ажаап ап турар деп бодап чоруур кижи мен. Херек кырында сан-чурагайлардан алырга, эрткен чылын «Кызыл-Даг» совхоз тергиидээн чорду. Ажыл-агый 8 гектарга картофельди тарааш, га бүрүзүнден ортумаа-биле 138 центнер дүжүттү алган. Республикага ортумак дүжүт 55 центнер, Бай-Тайга районга 73 центнер болган.

Кызыл-Даг суурга баргаш, ооң чамдык чурттакчылары-биле ужуражып, дузалал ажыл-агыйының база картофельди тарып өстүрүп турарының дугайында чугааны кылган мен. Рынок экономиказынче шилчип турар бо берге үеде дузалал ажыл-агыйын хөгжүтпес болза хоржок деп олар санаар чорду. Ынчангаш малдарны өстүрүп, ногааларны, картофельди тарып ооң янзы-бүрү продуктуларны ап, артыкшылдыын садып сайгарып турар. Картошка-биле колдуунда өг-бүле бүрүзү хандыртынган, оларның ап турар дүжүүн совхоздан хөй деп санаар улус болду.

Картофель тарып өстүрер баштайгы арат ажыл-агый бо суурга эрткен чылын тургустунган. Дээди эртемниг агроном Сергей Моңгуш ооң эгелекчизи болган. Тергелиг тракторну, эзгежок чугула дериг-херекселдерни акша төлеп алгаш, ол садып алган. Үш гектар черге картошканы эрткен чылын тарааш, ооң ажаалдазын, суггарылгазын агротехниктиг чурумнар ёзугаар чоруткандан ооң дүжүдү чаагай болган. Бир гектардан ортумаа-биле 140 ажыг центнер дүжүттү ажаап алгаш, ону организацияларга садып сайгаргаш, өрезин төлээш, бодунга орулганы киирип алган. Амгы үеде часкы хову ажылдарынга белеткелди чорудуп турар.

— Бистиң арат ажыл-агыйывыс картофель өстүрерин шилип алган. Ону ажаап, өстүрери берге дээрзи кымга-даа билдиңгир. Ам канчаар, хүлээнген болганда кызып ажылдадывыс, дүжүт эки болду, карылганы дүглаан, өревис төлеп алдывыс. Хүн бүрү тутчуп-ла турар болза, черден чүнү-даа өстүрүп ап болур чүве-дир ийин. Бо чылын чүгле картофель эвес, өске-даа культураларны тарыыр бис. Ылаңгыя согуна чонга херектиг, ону өстүрерин шенээр бис. Чүгле кызымак ажылдаар-ла болдалдыг бис — деп, Сергей Моңгуш чугаалап олурду.

Бо ажыл-агыйжы тывыңгыр агрономнуң үлегер-чижээн эдерип, картофель өстүрер арат ажыл-агыйларны организастап турарларның саны он чедип турар. Бис бо суурга чоруп турар үевисте бүрүткеткен 29 арат ажыл-агыйы барын суур чагыргазының даргазы М. Ч. Ооржак чугаалап олурду. Оларда 11 чүък машиназы, 9 трактор, 15 чиңик машина болгаш өске-даа эзгежок чугула дериг-херекселдер, малмаган бар. Кызыл-Дагда арат ажыл-агыйларның саны дыка көвүдеп орарын бо материалды бижип тургаш дыңнадым, ындыг-ла болзун, эки херекти эдергеннер көвүдезин-не.

Эгелээшкин деткимчени алган

Кызыл-Дагның азы Көп-Сөөктүң ажылчы чону шаандан бээр бот-тывыңгыр, идепкейлиг улус-ла болгай. Ону бадыткаары-биле чаңгыс чүжектеп киирип көрейн. Алдан чылдарның төнчүзүнде баштайгы агитбажыңны суурнуң херээженнер чөвүлели организастап тургускан. Ооң соонда санын улам көвүдеткен. Олар чон ортузунга кижизидилге, культура-массалыг ажылдарны чорударынга биче эвес рольдуг болган. Ол эки эгелээшкинни республиканың херээженнер чөвүлелдери деткип, нептереткен. Агитбажыңнар, агиткварталдар дыка хөй чылдарның дургузунда бодунуң эки талаларын көргүскен. Чамдык суурларда олар ам-даа ажылдап турарлар.

Кызыл-Даг көдээ Советиниң хөй-ниити организациялары-биле сүмележип, дугуржуп тургаш база бир эгелээшкинни кылып, кижизидилге төвүн эрткен чылдың декабрьда тургускан. Ооң тургустунган сорулгаларын, ажыл-чорудулгазын канчаар боттандырарын көдээ Советтиң даргазы Ю. Ш. Салчак тайылбырлап берген. Амгы үеде кижизидилге ажылын чон ортузунга чорудар, удуртур, харылаар организация, кижилер шуут чок болу берген. Ооң ужуру-биле кем-херек үүлгедир, оорлаар, чурум үрээр чоруктар келдереп барган, ону чавырылдырар дээш, тодаргай ажылды чорударын чон негеп келген. Ынчангаш кандыг-ла-бир хемчээ алыры чугула болу берген. Сүмележилгениң, дугуржулганың түңнелинде суурга кижизидилге төвүн тургузарын шиитпирлээн. Ооң ажылын удуртур көдээ Советтиң чанында чеди кижи составтыг чөвүлелди тургускан, ону Советтиң даргазы удуртуп турар.

Суурнуң өг-бүле бүрүзүнүң социал паспортун тургускан. Оларның амыдыралын, ажыл-ижин, өг-бүлениң кежигүннериниң санын, уругларының өөредилгезиниң, корум-чурумунуң байдалын шуптузун ында тодаргай айыткан. Ооң соонда кымның өг-бүлезинге материалдыг деткимче хереги, кымнар арагалап, корум-чурум үрей бээри, кымның оолдары, уруглары кошкак чурумнуг, өөредилгелиг болгаш өске-даа чедер-четпестери билдингир болу берген. Амгы үеде кымның өг-бүлези-биле кандыг ажылды чорудары, кандыг дуза хереги билдинген.

Суурда беш социал педагогту быжыглаан, оларның ажыл-чорудулгазын Лора Комбуй-оол удуртуп турар. Сөөлгү үеде арагалаар, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирериниң талазы-биле республиканың Президентизиниң, Чазааның айтыышкыннарын күүседиринче угланган ажылды социал педагогтар хөй-ниити организациялары-биле демнежип алгаш, ажылчы чон, өөреникчилер ортузунда күштелдирген. Ооң баштайгы түңнели багай эвес. Советтиң девискээринде арагалаар, корум-чурум, сагылга-чурум үрээр чоруктар мурнукузундан элээн чавырлы берген. Кижизидилге төвүнүң чөвүлели ажыл-чорудулгазының утка-шынарын ханыладыр, дээштиниң бедидер, өске черлерниң арга-дуржулгазын өөренип, нептередир хемчеглерни ап турар. Таңдыда Межегей ортумак школазынга көдээ Совет даргазы Ю. Ш. Салчак барып, башкыларның, ылаңгыя социал педагогтарның ажылының дуржулгазын өөренип алган, ону чогаадыкчы ёзу-биле ажыглап турар. Бо бүгү алдынган хемчеглерниң ачызында суурнуң кижизидилге төвүнүң ажыл-чорудулгазы шуужап турар. Чоокта чаа февраль айда маңаа район ужур-дузалыг семинар эрттирген. Район, көдээ Советтер, район, суур чагыргаларының удуртукчулары, социал педагогтар болгаш өскелер-даа аңаа киржип, кижизидилге төвүнүң ажылы-биле таныжкан, ону чүүлдүгзүнүп деткээн. Семинарның киржикчилери арга-дуржулгазын солчуп, моон соңгаар канчаар ажылдаарын дугуржуп алганнар.

Чаштарга хоолулуг чемнер

Суурга чоруп турар үевисте бистерни уруглар чеми белеткээр кухняга кире каапкаш барыңар, сөөлгү үеде кылып алган чаа черивис ол чүве деп, тус черниң даргалары чалаан.

Ажыы-биле чугаалаарга, баштай ону уругларның сүт кухнязы кылдыр бодаан мен. Херек кырында ындыг эвес болган. Аңаа кире бээривиске чемнерниң чаагай чыдының экизин... Бичежек өрээл, ооң иштин арыг-силиг, шупту чүве корум-чурумнуг, чаа. Ажыттынганындан бээр үр болбаан деп чүвени херечилеп турду.

Уруглар чеми белеткээр кухняның эргелекчизи Лидия Кочаа бистерни эптиг, ээлдек хүлээп алгаш, бодунуң ажыл-чорудулгазы-биле таныштырган.

Уруглар чеми белеткээр кухняны ажыдарын бир дугаарында Лидия боду саналдаан. Канчап ындыг бодал, сагыш човаашкын ооң сеткилинге кирип келгени? Кызылдың медицина училищезин 1974 чылда дооскаш, ооң бээр бо суурнуң чонунуң кадыын быжыглаар дээш дүн-хүн чок сагыш човангыр, дыш чок ажылдап турар. Бо үениң дургузунда ооң сагыш-сеткилин аартып келир айтырыг тыптып келген. Рынок экономиказынче шилчип турар, аъш-чем ховартаан бо берге үеде эмчиниң чениң сагыш-сеткилин ол шуут амыратпастаан. Ол дээрге суурда бичии чаштарны, ылаңгыя кадыы кошкактарны немелде чемнер-биле хандырар кухняны ажыдарының айтырыы-дыр. Ону ажыдып алыр болза, амыдыралы чедишпестерге, хөй уругларлыг иелерге, кадыы кошкактарга дыка-ла ажыктыг, таарымчалыг болурун эмчи күзеп чораан.

Эмнелгеде (кухня бо черниң эмнелгезинге хамааржыр) артык акша-көпеек бар эвес, кухня дериг-херекселдерин, аъш-чемнерин канчап садып алырыл деп берге айтырыг тургустунуп келген. Ажыл-ишчи, тывыңгыр Лидия Моңгушовна орта торулбаан. Данзын-оол Семис-оолдуң, Михаил Моңгуштуң арат ажыл-агыйлары бичии чаштарга деткимче, дуза кылдыр эвээш эвес хөреңгини үндүрүп берген. «Кызыл-Даг» совхозтуң директору Ф. Д. Сарыглар кухняның дериг-херекселдерин садып, Көп-Сөөк хүрээзи бир өрээлин үндүрүп берген. Демниг саскан теве тудуп чиир деп тыва чугааланжыр ышкажыл. Бир дем-биле хөделип тургаш, уругларга чемнер белеткээр бүрүн чаа дериг-херекселдерлиг кухняны кылып алган.

Эмнелге коллективиниң кежигүннери киш-кулаан, көк-катты, инек-караан кухняга хереглээри-биле чыггаш, шыгжап алган. Чииринге, үрезинге четчир картофельди боттары тарып, өстүргеш, үрүп алган. Бир айлыг уругдан эгелээш, алды харлыгларга чедир эмчиниң негелдезин ёзугаар бээр янзы-бүрү чемнерни бар шаа-биле садып тып турар.

Кухня 1992 чылдың ноябрь 1-ден бээр ажылдап эгелээн. Кымга кандыг чеми бээрин эмчилер уругларның кадыының байдалы-биле тодараткан. Амгы үеде мында ясли-садтарже чорувайн турар, азы кадыы кошкак 60 ажыг уругларның ада-иелери чемнерни моон алыр. Бичии чаштарның кадыын барымдаалап чемнер бээр болганындан оларның назы-харының аайы-биле менюну тургускан. Келген ада-иелер ону номчуп таныжып алыры-биле көску черде чараштыр бижээш азып каан. Аъш-чем аймаа бергедээн-даа болза, оларның аттары янзы-бүрүзүн эскердивис. Эъттен, сүттен, далгандан, картофельден кылган чемнер, кашалар элбек. Ылаңгыя творог, кефир, хойтпак, сүт, каттар суу (хандызы) колдап турар.

Бо хире хөй кижиге четчир санныг амданныг чемнерни кухняның эргелекчизи, ооң ажылдакчызы Лидия Кочаа биле Чойганмаа Кандан боттары белеткеп турар. Ол дугайында хомудаллар болгаш саналдар кыдыраажында кухняның ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенин илереткен бижимелдер бадыткаар. Ында ада-иелер Вера Алдынбай, Яков Салчак, Дагбы Шоюн-оол болгаш өскелер-даа Кызыл-Даг эмнелгезиниң ажылдакчыларының келир үениң салгакчыларының дугайында сагыш салып, оларның чем белеткээр кухняны боттарының күзели-биле ажыткаш, хоолулуг чемнерни белеткээш, халас үлеп берип турарынга өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

Эмчи Лидия Моңгушовна Кочааның бо буянныг эгелээшкинин Бай-Тайга районнуң кол эмчизи Дугар-оол Хертек чүүлдүгзүнүп деткээн. Бо чылдан эгелээш, кухняның бүгү чарыгдалын район эмнелгезиниң акша-көпеэ-биле хандырарын ол аазаан. Ооң ажылы моон соңгаар экижииринге ол үндезин болур.

Кухняның ажылынга эмчи эргелекчизи Урана Тойбу-Хаа, эмчи сестралары Анна Хертек, Тамара Маадыр болгаш өскелер-даа боттуг дузаны чедирип, деткип турар.

Тыва Республиканың Чазааның харысалгалыг ажылдакчызы, эмчи эртемниг С. Б. Маады-биле кухняның ажылы-биле таныжып чораан бис. Сергей Биче-оолович бо кухняга хамаарыштыр бодунуң бодалын мынчаар илереткен:

— Эки эгелээшкин кылган, сагыш човангыр, ажыл-ишчи улус-тур. Мындыг магалыг кухняны көрбээн-дир мен, чаштарга берге үеде улуг белек-тир. Өске черлер моон үлегер-чижээн эдерер. Арга-дуржулгазын ажыглаары күзенчиг-дир.

Шынап-ла, ындыг. Мен база-ла республиканың эвээш эвес районнарынга, суурларынга чордум. Мындыг уругларның чемин белеткээр кухняны көрбээн мен, эки эгелээшкинни өскелер эдерери чөптүг боор.

Кызыл-Даг ортумак школазының, «Анай-Хаак», «Хүнчүгеш» ясли-садтарының, Көп-Сөөк хүрээзиниң ажыл-чорудулгазының дугайында мурнунда солуннарга бижип турганын барымдаалааш, бо удаада биживес деп шиитпирледим. Оларның ажылында ажыктыг, чаа чүүлдер эвээш эвези билдингир.

Бай-Тайганың бир көдээ суурнуң амыдыралының кысказы-биле таныштырарга мындыг-дыр.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

База катап Гимн дугайында

«ТООРУКТУГ ДОЛГАЙ ТАНДЫМ»

Бо чылдың февраль 9-та парлаттынган «Тываның аныяктарындан» автор К.-Э. Кудажының бижээни «Хер-Хер... Херлиинге харыылавышаан» деп ажык чагаазындан моон даразында чугула одуругларны номчаап бис. «Тыва улустуң чүс-чүс чылдарда ырлажып келген өлүм чок ырызы «Тооруктуг долгай тандымны» ТР-ниң Күрүне йөрээли кылдыр саналдаан мен». Чоокта чаа бир солундан Игорь Иргиттиң «Тооруктуг долгай тандымны» мен телевизорга саналдаан мен деп бижээнин номчудум». Иргит-даа, Кудажы-даа саналдаан болгай-ла, хамык ужур ында эвес болдур ийин.

Адааныывыс ийи чогаалчыдан хамаарылга чокка-ла, күш-ажылдың сураглыг хоочуннарының бирээзи С. С. Сонам «Тооруктуг долгай тандымны» Тыва күрүнениң гимнизинге кандидатче депшиткен саналын эң баштай киирген-ни солундан номчаан бис. Соян Сояновичиниң ол саналын чаңгыс эвес автор деткээн.

Шынап-ла, харын, тыва телевидениениң бойдус болгаш экология камгалалынга бараалгаткан тускай дамчыдылгалары «Тооруктуг долгай тандымның» тааланчыг аялгалары-биле эгелээр ышкажыгай. Ол аялга минута-даа четпес чаңгыланыр хиризинде мөңге аялганы дыңнаан кижиниң сагыш-сеткилинге ак-көк Тываның каас-коя болгаш кайгамчык байлак шаандагы бойдузу ол-ла олчаан чурттуна хонар.

1992 чылдың чайын Тываның улуг наадымынга бараалгаан 128 мөге хүрежин тыва телевидение чонга кончүт-ла эки көргүскен ийин. Ол хүреш болуп турар аразында телеэкран артында дикторнуң тода чарлалы мынныг уткалыг дыңналган: «Тыва улустуң ыры «Тооруктуг долгай тандым» ам дораан чаңгыланып үнер, а ол ырыны Тыва Республиканың Күрүне гимни болзун дээр күзелдиг кижи бүрү бут кырынга туруп кээп хүлээп алзын». Ындыг чарлалдың соондарый бистиң сураглыг ыраажывыс Сат Дамба-Доржунуң кумзатааны-биле «Тооруктуг долгай тандымны» «Саян» ансамбли магалыг чаагай кылдыр ырлап эгелээн. Ону дыңнааш олуттарында туруп келген хөй чүс кижи чүгле чаңгыс демниг адыш часкап турган эвес, харын-даа мээн таныырым малчыннар безин «Тос-ла чүзүн малымайны, доруктурза байыыр-ла мен» деп боттарының үнүн кадып турар болду. Ол-ла өөрүшкү-маңнайлыг минутада көк элээр телевизор кайгап орган кырган бодум олурган диванымдан база тура халааныымны бодум безин эскербейн, байырлыы-биле ырлап эгелээш, мөңге аялганы ыраажылар-биле деңге дооскан ийик мен. Ынчан телевизор баарынга өөм ишти болгаш школачы чээннерим орган чүве. Ол кыстарның бирээзи дораан-на салааларын базып санавышаан, менден мынчап айтырды: «Даай! Даай! Тос чүзүн дээрге кандыг чүзүннерил? Ак, ала, кара, доруг, бора?» Ол айтырыгга харыылавышаан, чээннеримни мынча деп сургадым. «Тываларның бир дугаар ынак болгаш чугула малы—чылгы мал, ийигизи — хой, үшкүзү — өшкү, дөрткүзү — теве, бешкизи —инек, алдыгызы — сарлык, чедигизи — иви, сескизи — хаван азы дагаа, тоскузу — сыын, элик дээш, өске-даа кижи азыраан аң-мең аймаа. Тыва Арат Республиканың үезинде биске «Сыынчы» күрэконом сайзырап турган. Ол тускай ажыл-агыйны дүжүргениниң соонда, ооң хамык азырал сыынын Тываның соңгу кызыгаарының ындынче үндүре берген. А Тываның азырал сыыннарын Моолдуң удуртукчузу чораан Хорлогийн Шой-Балзан дээрзи гаажок сонуургап чорааның архивте документилер чугаалап турар чорду».

Тываларның малы тос чүзүн болганда, олар тодуг чорбайн канчаар, мынчап кээрге Кызыл-Эник Кыргысовичиниң бижээни даразында сөстер муң катап чөптүг болур ужурлуг: «Тооруктуг долгай тандымның» сөзү, амгы арат ажыл-агыйларны катап тургузуп турар өйде кончуг тааржыр». Тыва улустуң магалыг чаагай ыры «Тооруктуг долгай тандым» бо одуругнуң авторунуң сеткил-чүрээнге кезээ-мөңгеде ачы-буян болуп артып калыр.

«Тооруктуг долгай тандым» дээш көрүлделерге алганым лауреат ат мээң ажыл амыдыралымга буянныг болган чүве ийин, чүге дээрге ам бистиң аравыста чок Р. О. Далай-оол тыва филармонияның директору турган менни, композитор Алексей Чыргал-оолду, «Саян» ансамблиниң уран чүүл удуртукчузу Роберт Лесников бис үштү келдирткен. Ынчан Родион Опуй-ооловичиниң столунуң кырында Москвага парлаан төп журналды ажыдып салып каан, а ол журналда 1963 чылдың Бүгү-эвилел чергелиг лауреаттарны чыскаап бижээш, оларның аразында дөрт тываның адын база бижээн болган. Ол келдириишкиниң түңнелинде, Тываның сураглыг ансамблиниң база бир артизи апарган, доктаамал ажылдыг болуп, магадылаан акша-шалыңны база катап ап эгелээн мен.

Кымга-даа ачы-буянныг «Тооруктуг долгай тандымның» сөзү чүгле үш куплеттен бүткен болдур ийин.

Тооруктуг долгай тандым
Долганзымза тодар-ла мен.
Тос-ла чүзүн малымайны
Доруктурза байыыр-ла мен.
Эзириктиг ээр-ле Тандым
Эргизимзе тодар-ла мен.
Эрээн-шокар малымайны
Азыраза байыыр-ла мен.
Эр-ле боттуң эр-ле чоруу
Эрээн шокар малымайда
Ал-ла боттуң амыр чоруу
Арбыын көвей малымайда.

Бо сөстер дээрге малчын биле анчының ёзулуг-ла гимнизи ышкажыл. Гимн азы йөрээл ыры эрте-бурун шагда-ла чогааттынган боор-дур. Эң баштайгы гимннер бурганнар биле маадырларны мактаар турган. Ындыг гимннерниң сөстерин эрте бурунгу Египетке, Месопотамияга, Грецияга чогааттынганын төөгү херечилеп турар, а бүгүдеге ат-сураглыг Гомерниң чогааткан 53 гимнинин сөзү амдыгаа чедир артып калган.

Гимн төөгүзүнде күрүне йөрээли — «Марсельезаның» сөзү биле аялгазын Руже де Лилт дээр шериг инженери кижи 1792 чылдың апрель айның 25-те дүне чогаадып четтигипкеш, төөгүге мөңгежээни кайгамчык. Совет улустуң Ада-чурттуң Улуг дайынының гимнизи өлүм чок «Ыдыктыг дайын» сөзүн шүлүкчү В. И. Лебедев-Кумач, аялгазын А. В. Александров дайын эгелээри-биле доп-дораан чогаады шаапкан. Ынчаарга шүлүкчү Л. И. Ошанин биле композитор А. Г. Новиков оларның чаяап кааны «Делегейниң демократтыг аныяктарының гимнизин» мээң салгалымның төлээлери дөгерези ырлап билир бис. Чогаалчы Эжен Потье биле композитор Пьер Дегейтерниң «Интернационалын» Францияның Лиль хоорайының ажылчыннарының ниити ыры бөлүү 1888 чылдың июльда эң баштай ырлаан соонда, ол ыры бүгү делегейге нептерей берген ышкажыгай.

Ынчаарга Тываның Күрүне гимнизинге «Тооруктуг долгай тандымның» сөзү биле аялгазын тываларның та чеже салгалы та чеже чылда ырлажып, болбаазырадып келген чүве.

Сөзү болгаш аялгазы шуут белен «Тооруктуг долгай тандым» амгы өйде база национал гимн болу бээринге чугаажок телептиг. Ындыг-даа бол Россия Федерациязының амгы гимнизиниң сөзү бар эвес. Харын ындыг гимнниң сөзүн, аялгазын чогаадыр талазы-биле комиссияны буступ дүшкен ССРЭ-ниң Гимнизиниң сөзүн чогааткан Сергей Михалков даргалаан, композитор Александра Пахмутова, ыраажы Людмила Зыкина сут-сут дээш, шупту 27 кижи составтыг бадылааш, чоокта чаа чарлаан болгай. А Тываның Күрүне гимнизи белен ышкажыл.

Эргим тыва чонум! Оларның улус депутаттары, бистиң мөңге байлаавыс «Тооруктуг долгай тандымны» гимн кылдыр бадылап ап көрээлинерем! Гимн — ол дээрге күрүне тугу болгаш күрүне сүлдези-биле бир дөмей күрүне символу-дур. Ынчаарга Тыва Республиканың тугу биле сүлдези хүлээп алдына берген болгай. Ол тукта Тываның ак-көк аяс дээри, ооң көрүнчүү болган хемии, хөлдү, сугну илергейлээн болгаш сүлдеде тываларның эң чугула, ынак база чоок малы — аът чуруттунгаш, бодунуң ээзин бодунуң кушталган маңы-биле чөөн талаже бедип үнген хүнче уткуштур хап орар. А «Тооруктуг долгай тандым» Тываның хамык үнүжүн, чимизин, аң-мең болгаш мал-маганын алдаржыдып турар. Мынчап кээрге, бо чүүлдүң эгезинде адааныывыс бодунуң ажык чагаазынга улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысовичиниң мынча деп чөптүг бижээнин кичээп, тооп көрээлинер. «Гимн дээрге мөңге категория эвес. Ол ниитилел хөгжүлдезиниң чаа-чаа формацияларының айы-биле өскерлип турар ужурлуг. Ам бир чаа формация келирге чон аңаа таарыжыр йөрээлди чогаадып алыр».

«Тооруктуг долгай тандым» делгерээр болзун!

Сандый БАДАА.

Кижизидилге айтырыглары

КЕЛИР ҮЕВИС ЧАШТАРДАН ХАМААРЖЫР

Кызылдың 24 дугаар садикте тыва дыл башкызы Эльвира Ооржактың тыва ясли-сад ажылдар дугайында көдүрген айтырыын бүрүнү-биле деткип тур мен. Чонунуң, чуртунуң келир үези дээш сагыш аарып чоруур башкы-дыр. Мен база шак бо айтырыгны көдүрүп, 1976-77 чылдар үезинде «Шын» солунга материал бижээн мен. Ол материалды солунга парлаваан. Эльвира Ооржактың көдүрген айтырыын «Шын» солун деткип, парлап турарынга өөрдүм. «Тывавыстың келир үези амгы чаштардан кончуг хамааржыр» деп, ол башкының бижип турары кончуг шын. Амгы үеде 1921, 1944 чылдарда дег, бистер, тывалар оруктарның белдиринде келдивис. Кандыг орук шилип аар болдур, шак ынчаар чурттаар бис. Сөөлүнде халактай бербес дизе, ам дыка хөй чугула чаа айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг бис. Ол айтырыгларның бирээзин башкы кыс Эльвира көдүрүп тур.

Кандыг-даа чон тускай аажы-чаңныг. Бир эвес ол аажы-чаңын чидирер болза, ындыг чон нация болбас. Тыва аажы-чаңын чидирген чамдык кижилер бистерни бокка борап чорууруң бөгүн көрүп чор бис. Ёзулуг тыва хамаатыны кижизидип алыр деп бодаар болзувусса, уруглар албан черлеринге болгаш аныяктарга хамаарылгавысты өскертир ужурлуг бис.

Кызылга болгаш өске-даа черлерге тыва садиктерни тургузары чугула деп бодаар мен. Ынчанмас болзувусса, орус садиктерже барып турар тыва уруглар тыва ёзу-биле кижизиттинмейн баар. Төрээн чонунуң культуразын билбес, хүндүлевес кижилер апаар. Харын-даа ам чамдыктары тыва дылын-даа уттур боор. Хоорай чурттуг бир төреливистиң уруу бар. Тыва дылын билбес. Көдээге тыва төрелдерниң аразынга келгеш, чүгле караа кылаңнаар. Төрелдериниң бичии уруглары-биле ойнавас. Оларның чугаазын билбес. Хилинчектиг төл. Ындыг уруглар Кызыл хоорайда эвээш эвес. Тыва уруглар сады ажыдып аар болзувусса, уруглар тывалап-даа, орустап-даа билири эки болур. Тыва-даа, орус-даа культураны ылгап билир, хүндүлээр апаар. Тыва садик Тыва Республикага келген кижиниң кичээнгейин хаара тудуптар чараш болур ужурлуг. Ол өг хевирлиг суг болур болза тергиин эки. Аңаа бистиң чараш чаштарывыс Азия төвүнүң ёзулуг-ла чурттакчызы болуп, өзүп мандыыр ужурлуг. Бодалдарым бодаразын, өршээ хайыракан!

Бистер тывалар республикавыс төвү Кызыл хоорайга хөлчок ынак бис. Ооң тыва культуралыг, үлегерлиг хоорай болурун күзээр бис. Ооң эгези —тыва уруглар сады болзун. Ону тударынга херек болза акша-төгериктен-даа болза чыылынар. Бир эвес эгар сап ажыттына берзе, мен бир дугаарында акшам шилчидер мен.

Тываның шевер оолдары, кыстары ооң иштин, даштын чараш тыва угулзалар-биле каастаар дээрзинге бүзүрээр мен.

Уван-оол МОНГУШ.
Шуй-Аксы суур.

САНАЛ-ОНАЛ БЕРЗИН

«Дамды сугдан далай үнер» дээри ышкаш № 27 «Шында» № 24 уруглар садының башкызы Эльвира Ооржактың Кызыл хоорайга национал садиктен ажытса деп чүүлүн номчааш, бодумнуң бодалымны бижикседим. Хөйнүң үнү хөөн киирер болгай. Бодап көөрге, алызында келир үеже хандыр көөр болза, шын болур чогуур айтырыг тургустунуп турар-дыр. Бир-тээ күрүне дылы тыва дыл болганда, арыг тыва садик ажыдып аар болза, бир ёзулуг бурунгаар депшилге-дир. Чоокта чаа телевизорга бир садиктиң орус уруглары тывалап ырлажып турарын көөрге, чаптанчыг, чоргааранчыг-даа чорган. Мурнуу микрорайонда бедик чаагай, көөрге көрүштүг, кадыр хая дег 9 дугаар школавыс бар болгай. Ёзулуг-ла тыва национал адынга төлептиг школа деп санаар мен. Иштинче суг кире бергеш, кижиниң үнер хөңнү чок апаар. Ында янзы-бүрү чуруктар, каасталгалар дөгере тыва культура дугайында, көрүнчүк дег көрүштүг, аянныг. Ол—ында ажылдап турар башкыларның кызымак ажылының түңнели. Кол-ла чүве — ээзинден дорт хамаарылгалыг болур.

Ындыг болган төлээде, Кызыл хоорайга тускай национал тыва уруглар садындан ажыдып алзывысса, ажы-төлүвүстүң ёзулуг тыва хамаатылар болурунга улуг деткимчелиг. Тыва дылды күзелдиг-биле өөренип алыксап турар орус чон база бар-дыр. Ийи-чаңгыс күзел чок кижилер харын ындыг-ла ыйнаан, дөмей-ле хөй кезии күзелдиг деп бүзүрээр мен. Тыва национал садтар ажыдар сорулга салдынып турар болганда, аңаа турар чүүлдер дөгере тыва: янзы-бүрү тыва херекселдер, ойнааректар, тыва кижилерниң эдилеп чорааны эдилелдери, өске-даа чүүлдер дөгере турар ужурлуг. Бисте тыва ус-шеверлер чок эвес. Өртек-үнезин таарыштыр чугаалажып тургаш, кылдыртып ап болур-ла-дыр. Аңаа турар уруглар тыва идик-хептиг, тоннарлыг, садиктиң негелдезинге чүүлдеш болуру ажыктыг. Ол хептерни даараар шеверлер бисте бар-ла болгай. Бир эвес садик тургустуна бээр чүве болза, орус бөлүктүң уруглары ынаар күзелдиг-биле баарлар. Аңаа эң шыырак дээн кижизидикчи башкыларны конкурс-даа ёзугаар шилип ап болгай. Черлерде кандыг талантылыглар чок дээр силер.

Ынчангаш өске-даа номчукчулар бо чугула айтырыгны номчааш, каттыжып, санал-оналын бээрин идегеп артым.

Ирина БЮРБЮ.

АЧЫ-БУЯН МАРАФОНУ

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының Барыын-Хемчик кожуун үүрүнүң база кожуунда сарыг шажын ниитилелиниң Кызыл-Мажалыкка хүрээ болгаш оваа тударын акшаландырарының ачы-буян марафону Культура ордузунга февраль 20-де болган. Аңаа кожуун төвүнүң, Ак-Довурак хоорайның болгаш сумуларның албан, организацияларының төлээлери, чон киржип, шажын-чүдүлгевисти эгидип алыр дээш туржуп турарывысты деткип, боттарының өөрүп, байырлап турарын чугаалап турганнар.

Ачы-буян марафонун организастап эрттиреринге, ооң литература-хөгжүмнүг каасталгазын кылырынга Кызыл-Мажалыктың Культура ордузунуң коллективиниң чогаадыкчы ёзу-биле ажылдааның демдеглээр апаар. Ынчангаш музыкалыг, таңцы-самныг киирилде көргүзүгнүң соонда сценаже кожуун чагыргазының даргазы Г. С.-М. Иргит, улус депутаттарының кожуун Совединиң даргазы С. К. Күжүгет, бот-догуннаан Тываның улусчу намының кожуун үүрүнүң даргазы Ч. С. Мандыынчы, сарыг шажын ниитилелиниң даргазы А. К. Тевек олар үнүп келгеннер.

Кожуун чагыргазының даргазы Г. С.-М. Иргит эге сөс-биле марафонну ажыткаш, кожуун чагыргазының болгаш улус депутаттарының кожуун чөвүлелиниң кады үндүрген шиитпири-биле Кызыл-Мажалыкка сарыг шажын хүрээзин тударынга 1 миллион 500 муң рубльди аңгылааның чугаалаан. Ооң соонда бүдүрүлгениң, албан, организацияларның болгаш тус-тус кижилерниң өмүнээзинден салыышкыннар эгелээн.

Кызыл-Мажалыктың эът комбинады 300 муң рубльди шилчидерин, «Тыва даг-дүгү» комбинат 200 муң рубльди шилчидип, тудугга херегээр 2300 кезек шилди бээрин аазаан. 741 дугаарлыг АПМК 43 муң рубльди хүрээ тудуунуң агар санынче шилчиткеш, тудугнуң бүгү шала ыяжын харыылаар болган. Ол коллективтерни сарыг шажынның кожуун ниитилелиниң Кызыл-Мажалыкта банкыда № 70006 агар санынче 1 миллион рубльди шилчидип бээр болган кожууннуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Э. Б. Монгуштуң салыышкыны оранчок ажып барып дүшкен. Ынчангаш чамдык албан, организацияларның, бүдүрүлгелерниң удуртукчулары баштай салыр дээн акшазының түңүн эде көрүп, ону чүгле элээн өстүрер ужурга таварышкан хире болду.

Даразында Ак-Довурактың дааранылга-трикотаж фабриказының коллективи 100 муң рубльди, хлеб заводу 200, культура килдизи 200, харылзаа килдизи 50, өкпе аарыгларынга удур диспансерниң коллективи 50, арат ажыл-агыйлар ассоциациязы 30, «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң редакциязы 30, коммунал ажыл-агый чери 50, Кызыл-Мажалыктың № 1 школазы 40, № 2 школа 20 муң рубльди тус-тузунда шилчидер болган.

Ачы-буян марафонунга киржип келгеннерден арат ажыл-агыйлыг Алексей Маркс-оол 15, Александр Кенден 10, Алдын-оол Ооржак 10, республиканың Дээди Совединге бистиң депутадывыс Карбый-оол Шавыраа 10 муң рубльди тус-тузунда салгылаан. Ооң арай эвээш —5 муң, 3 муң, 2 муң, 1 муң рубль салыышкыннар кончуг хөй болган. Пенсионер Донгак Күжүгет 400 рубльди салып кааш: «Ажы-төлүмге бараан боор буянныг херекке ол-даа болза дузам болзун» дээн.

Кожуун чонунуң бүгү-ниитиниң деткимчезин ап турар бо чаагай херекти кайда-даа кижилер деткип, дуза кадарын бодап, күзеп олурар боор чорду. Ынчангаш хүрээ тудуунга дуза чедирериниң акша-төгериктиң чыылдазының марафону доозулбаан, ол уламчылап турар. А баштайгы хүнүнүң түңнели-биле акша салыышкыны болгаш шилчидерин аазаан аазаашкыннар-биле катай ниити салыышкынның түңү 1 миллион 600 муң рубль, тудуг материалдары болгаш 1 хой, 1 өшкү болган. Марафон уламчылавышаан, аңаа салыышкыннарны киирип, буянныг херекке үлүүңерни киирериңерни марафонунуң саналга комиссиязы манап тур.

Чкалов СААЯ.

ДҮРГЕН БОДАРАЗЫН

Тыва шаг-төөгүзүнден бээр каас чараш, бедик сыннарлыг, тайгаларлыг, калбак делгем шынааларлыг, чиргилчинниг ховуларлыг, мөөреп баткан аржаан суглуг, хемнерлиг, эм-дом хөлдерлиг, аңы-мени, кужу, мал-маганы долган бойдузу-биле чаяаттынган. Ынчангаш бо бүгүнү йөрээп ырлаар апаар ыйнаан. Ынчаарга шак ындыг сөстерлиг ыры сөзү херек апаар, а ооң күүселдезин тыва кижиниң сагыш-сеткилин хөлзедиптер кылдыр күүседири чугаажок. Шак ындыг ыры сөзү бар, чонум.

Тываның улустуң чогаалчызы, шүлүкчү Степан Сарыг-оолдуң «Байлак чуртум» деп шүлүү, а ооң аялгазын улустуң ырызынга Виктор Көк-оол таарыштыр ырлааш, чогааткан. Үстүнде адааныывыс шүлүктү аялгазы-биле ырлаарга ак-көк Тыва чуртум караамга көстүп келир. А кажан өөреникчилерим-биле хөйнүң ырызын бадырыптарывыска, кижи ооң бүгү-ле байлаан тайга кырындан шуптузун көрүп алгаш, ырлап турган ышкаш сагындырар. Бо хире байлак, каас-шиник чонунга чоргаарланмас аргазы чок. Мону сүрлүг күүседиптерде, депутаттарга дыңнадырда, 100 кижиден тургустунган хөйнүң ыры күүселдезин марш темпизинге ырлаарын сүмелезе кандыгыл? Улуг хорну уран чүүл училищезиниң национал хөгжүм оркестринге үдеттирер. Мооң оркестровказын, үннерни таарыштыр тургузарын боттывыңгыр композитор Бегзи Каадыр-оолга даалгадан берзе эки боор. Национал ыры хөөнүн чогаадыкчы ажылынга чидирбейн чоруур кижи деп санап чоруур мен. Ооң башка хоржок улус болгай бис, «Ынакшыл» дээш ырлап чоруп бээр...

Мээн бо ырының сөзүнге, аялгазынга сөгүрүп, ону сүмелеп турарым дээрге ырыга чер-чуртунуң каас чаражын, чоннуң тодуг-догаазын илередир апаар ыйнаан, кижи бойдустуң төлү болганда, бо сөстер мында долузу-биле сиңниккен. Өске чогаалчыларга, шүлүкчүлерге даалга берип каарга «Чойган, пөштүг» дээн чижектиг сөстерни «Пөштүг, чойганныг» деп каарга, ында кандыг-даа амдан чок-даа ышкаш.

ден бичии-даа бол.

Ынчангаш мээн бо сүмем ажыктыг чүвени ап алыр болза, улуг-хуумну киирдим деп санаар аас-кежиктиг боор ийик мен. Номчукчулар «Байлак чуртум» деп ырыны шупту билир, ооң сөзүн номнардан катап-катап номчааш, хандыр боданыңарны база сүмелериңерни киирериңерни дилеедим.

Кодур-оол КУУЛАР.

НАЙЫРАЛ ТУРДА...

Тыва Республиканың Ыдык ыры дээш чарлаттынган маргылдаада киржип турар мен. Бо маргылдаада ады-сураа алгаан улуг чогаалчылардан эгелээш, кайгамчык салым-чаяанныг аныяктарга чедир хөй-ле авторлар киржип турар дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчалза-даа оларның эргези дөмей, хөл артында шыдыраачылар ышкаш.

Маргылдааның киржикчилери эскерип тур боор, орта кончуг улуг күжениишкинниг бодал болгаш хөй үе негеттинер. Ооң эчис сорулгазы төөгү-биле холбашкан ниитилел амыдыралын чонга билдингир кылдыр уран сөстүң дузазы-биле шын чырыдары.

Маргылдаа дээрге маргылдаа-ла болгай. Бир чамдыкта дүжей-даа бээр таварылгалар тургулаар. Бо маргылдааның база бир онзагай чүүлү —тускай негелделиг, чажыт хевирлиг болганы. Мен ооң чажыт хевиринге «Игил» болгаш «Чадаган» деп аттар-биле сөзүглелдерни бижээш, комиссияже чоруткан турган мен. Ынчалза-даа ооң чүве үнмес хевирлиг апарган. Ынчангаш чамдык авторларның солуннарга парлаттынган маргылдааны ажык-чарлыг болдурар деп чүүлдеринге база демократияга даянгаш чажыт чоруктан ойталааш, ажык байдалче киирген мен. «Игилге» музыканы композитор Саая Бюрбе бижээн.

Бот-догуннаан Тывам, Тыва Республикам,
Бодарап, сайзырап, алдаржы, алдаржы!

деп кожумактыг, Тыва Республиканың Ыдык ыры деп аттыг, «Чадаган» деп шолалыг сөзүглел база бар. Аңаа музыканы Тываның комсомол шаңналының лауреады композитор Дамба Хүреш-оол бижээн. Оортан чараш музыка төрүттүнгениниң демдеглээри артык эвес. Ынчалза-даа ооң кожумаа сеткилимге арай таарышпас, кыйгы хевирлиг апарганындан ооң-биле сүрүшпээн, парлалгаже бербээн мен.

«Тыва Республиканың Күрүне Йөрээли» деп сөзүглел болгаш музыка 1992 чылдың сентябрь 2-де «Шын» солунга парлаттынган. Сөзүглелдиң хажыдылга чок утказын (подстрочник) Тываның эртем-шинчилел институдунуң кол эртем ажылдакчызы, дыл эртемнериниң кандидады, хоочун эртемден Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш улуг сонуургал болгаш күзел-биле орус дылче шилчиткен. Сөзүглелди очулга болгаш музыказы-биле кады «Тувинская правда» солунче чоруткан турган мен. Ынчалза-даа ол очулгалыг сөзүглел болгаш музыка ужуру билдинмес чылдагаан-биле мынчага чедир парлаттынмаан. Та, Тывада ону уранчыдыптар (художественный перевод) орус дылдыг чечен кижилер чок болган турганы ол, оозу билдинмес-тир.

«Шынга» парлаттынган сөзүглелге баштайгы үнелелди, ийи неделя четпээнде, тыва радио белдирин дамчыштыр «Эки-дяр, деткип тур мен» деп эге-биле шүлүкчү Калиндуу Кызыл-оол дамчытканын ол боду менээ дыңнаткан. Улуг-Хем чурттуг оолга четтиргенимни илереткен мен. **1992 чылдың октябрь 2-де** делегей чергелиг, Тываның улустуң хөөмейжизи, башкы училищезиниң хөөмей, сыгыт башкызы Ооржак Хунаштаар-оол «Чонга йөрээл» деп эге-биле «Шын» солунга чүүлдү бижээн. Улуг хөөмейжи ам чок, «кызыл-дустаан». **1992 чылдың октябрь 31-де,** Мугур-Аксында уругларның уран чүүл школазының башкыларының үнелели «Бистиң саналывыс» деп эге-биле «Шынга» парлаттынган. **1992 чылдың декабрь 10.** Башкылар билии бедидер институттуң фия эртемнериниң кандидады Монгуш Байыр-оолдуң «Күрүкафедра эргелекчизи, филосоне йөрээли болгу дег-дир» деп эге-биле делгереди бижээн чүүлү «Шынга» парлаттынган. **1993 чылдың февраль 6-да,** «Мен деткип тур мен, саналыңар чүл?» деп чүүлүн төөгү эртемнериниң кандидады, улуг эртем ажылдакчызы Иргит Самбуунуң дамчытканын радио дамчыштыр дүш боол дыңнадым. **1993 чылдың март 7-де** радио дамчыштыр сөзүглелге үнелелди берип, ооң музыказын дамчытканын дыңнадым. Ооң автору чогум кымыл дээрзин билбедим.

Бир-ле дугаарында, мээң сөзүглелимни сайгарар дээш үени тып, үнелелди берген адааным болгаш адавааным-даа аас-биле байыр чедирген номчукчуларга база культура ажылдакчыларынга, ол ышкаш Кызылда Алексей Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң хылдыг хөгжүм салбырының сургуулдарынга болгаш оларның башкыларынга сагыш-сеткилдиң ханызындан өөрүп четтиргенимни илереттим.

Дүш болуп дыңнааным дамчыдылгага төөгү эртемнериниң кандидады Иргит Самбуу «Сестир, коргар чүвевис чок, төрел чон бис» деп одуругда «сестир, коргар чүвевис чок» деп илередигни арай кадыг-дыр, чымчатса кандыгыл деп саналдап турар кижи болду. Ол база шын, ынчалза-даа найырал турда, кандыг-даа дээргиден канчап коргар, сестир боор! Тыва Республиканың туристери, спортчулары хамааңчок, удуртукчулары, ажыл-агый башкарып турар кижилери, эртемденнери дээргилер-биле кады ажылдап, төрелдежиринге чедир чоокшулажып, а артистеривис кайы-даа чуртка барып хөөмей, сыгыдын бараалгадып турар апарган ышкажыгай. Ынчангаш автор ол сүмеден ойталаан. Сөзүглелди болгаш музыканы радиодан дыңнап болур. Найырал турда кымдан коргар, сестир боор!

Борис ЧЮДЮК.

КАИ сагындырып, кичээндирип тур

ХООЙЛУНУ ШЫҢГЫЫ САГЫЫР

«Орук шимчээшкининиң дүрүмнерин үрээни дээш административтиг харыысалга дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузу күштүг болуп эгелээнден бээр ийи ай бичии ажыг үе эрткен. Чаа Хоойлуну хүлээп алганының база ону күштүг болдуруп кииргениниң сөөлүнде бисте байдал кандыг болуп турарыл?

Орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагываны база үрээни дээш административтиг харыысалганы күштелдирген Хоойлуну хүлээп алганының, ону күштүг болдуруп эгелээниниң сөөлүнде байдал бисте барык экижиивээнин амыдырал херечилеп турар. Ынчаарга орук шимчээшкининиң чурумун, дүрүмнерин үрээни дээш торгаалдың адаккы хемчээлин 225-тен 450 рубльга чедир доктааткан болгай. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, харыысалганы шыңгыыраткан. Ындыг турбуже, Хоойлунуң негелделериниң чамдык чолаачыларның талазындан күүсеттпейн турары хомуданчыг.

Бо чылдың январь 19-тан, тодаргайлаарга, Хоойлу үнген үеден соңгаар, бистиң республиканың девискээринге орук шимчээшкининиң 3748 янзы-бүрү үрээшкиннери демдеглеттинген. А демдеглеттинмээн, илереттинмээн, тодаргайлаарга, чажырыпкан үрээшкиннер чежел? Билдинмес.

Автомашиналарны ээзирик башкарып чораш, шынзылгаларын хавырткан чолаачыларның саны кызырылбаан чорук күрүнениң автоинспекциязының ажылдакчыларының ханы сеткил дүвүрээшкинин болдуруп турар. Хоойлу күштүг болуп эгелээнден бээр эрткен үр эвес үениң гор дургузунда 140 ажыг чолаачылар транспорт аймаан ээзирик башкарып чорааны илерээн. Оларның чартык кезии хуу автомашиналар ээлери.

Маңаа барымдаа кылдыр чамдык фактыларны, тодаргай чижекти айтып болур. 1993 чылдың февраль 19-та орук-хайгаарал албанының беш экипаж составтыг хынаалда бөлүктери Кызыл хоорайның болгаш Бии-Хем районнуң девискээринге рейдилерни чоруткан. Туранга дүне када ВАЗ-21063 автомашинаның (күрүне дугаары 07-26 ТВА) чолаачызы Владимир Михаенков орук шимчээшкининиң дүрүмүн үрээш, туттурган. Хоорай чагыргазында ажылдап турар кижи болган. Туран хоорайның чоогунда Найырал деп суур бар. Ооң чурттакчызының кажаазындан ийи анык өшкүнү оорлааш, херим ажылдыр аппар чораан хамааты Маады Белекти күрүнениң автоинспекциязының ажылдакчылары милицияның капитаны В. Кучеров, старшина С. Хромых олар туткан. Ол оор кижи КАИ ажылдакчыларын өшкү ээлери деп соора билгеш, баштай оларже хүүректиг халдаашкын кылган.

Севи суурнуң чурттакчызы чолаачы Владимир Никифоров бир катап Кызыл хоорайга дүнекиниң барык ийи шак үезинде УАЗ-469 маркалыг А 06-96 ТВ күрүне дугаарлыг автомашинаны ээзирик башкарып чораш база туттурган. Чөпшээрел бижии чок араалыг боону машиназынга ол кижиниң ап чорааны илерээн. Ынчаарга КАИ ажылдакчылары дежурнуйлаашкын азы рейдилер үезинде чүгле орук шимчээшкиниң эвес, харын ниити корум-чурумну база хайгаарап турарын демдеглээр болдаг мен. Чижээ, автомашинаны ээзирик башкарып турган ол хамааты боону чүге ап чорааныл деп айтырыгны тодаргайлаарын хамаарышкан албан черлеринге КАИ ажылдакчылары сүмелээн. Ол-ла кежээ Кызылдың № 13 магазининиң чанынга хамааты кижини билдинмес кижилер үптеп, бөргүн хунаап аппарган. Халдаашкынга таварышкан кижиниң дилээн ёзугаар КАИ-ниң дежурнуй ажылдакчылары Роман Сымчаан-оол, Михаил Брюханцев деп халдакчыларны тыпкан болгаш туткан. Оларны хоорайның иштики херектер килдизинге чедирип берген.

Орук хайгааралының тускай ротазының инспекторлары Жан Допчаа, Александр Топоев олар Кызыл хоорайның төвүнге дүн ортузунда дежурнуйлап чоруп тургаш, улуска эттеткен эр, херээжен ийи кижиге ужуражы берген. Оларны бижектеп турган дерзии хулиганны КАИ ажылдакчылары коргуш чокка туткаш, милицияга аппарып дужаап берген, халдаашкынга таварышканнарны камгалап каан.

Бо чылдың февральды сөөлзүредир чоруткан рейдиниң түңнелинде 13 чолаачылар автотранспорт аймаан ээзирик башкарып чорааны илерээн. Оларның аразында «Велег» фирмадан Валерий Цирульников, «Көк-Тей» совхоздан Сергей Ситников, Михаил Бабайцев, Бии-Хемден агроном Анатолий Байкара, көдээ ажыл-агый техникумунуң директорунуң оралакчызы Владимир Трифонов.

Тайга станциязынга барып хаактаар, арыг агаарга дыштанып ve келген деп хөй хамаатылар ам өөрүп турар. Ынчалзажок чамдык кижилер арыг агаарга дыштаныын арагалаашкынга ажыглап, харын чолаачыларны арагаже хандыкшыдып турары хомуданчыг. Чижээ, Шагаа байырлалының хүнүнде «Тыва газ» чериниң чолаачызы Виталий Черкашин автомашинаны ээзирик башкарары-биле «байырлаан». Ээзирик машина чолаачылап чораан Эмер-оол Сат, Аянчы Саая (Ак-Довурак) олар база туттурганнар. Административтиг протоколга спорт башкызы мынчаар тайылбырлап бижээн: «Бөгүн бир шил водканы ижип алгаш, автомашинаны гаражка тургузары-биле чорупкан мен. Ынчаарда КАИ ажылдакчылары туттуп алдылар. Мээн чолаачылаар шынзылгам Ак-Довуракта ийин». Бичи бүдүрүлге чериниң ажылдакчызы Владимир Дугур-Сүрүн, Чаа-Хөл чурттуг тудугжу Сергей Баласян, камгалал спорт-техниктиг ниитилелдиң автошколазының ажылдакчызы Олег Волков, «Тыва агроүлетпүр тудуг» чериниң механизация эргелелиниң ажылдакчызы Баян Баир олар автомашиналарны база ээзирик башкарып, орук шимчээшкининиң дүрүмнерин үрээннер. Автомашиналарны ээзирик башкарып чораан чолаачыларны чогуур үезинде илеретпээн болза, олар кандыг озал-ондактарга боттары таваржыр, өскелерни качыгдадып магат-чок турганын чугаалаарга безин коргунчуг-дур.

Ээзирик автомашиналар башкарар кижилерге хамаарыштыр эң-не шыңгыы хемчеглер алдынар дээрзин Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң Күравтоинспекциязы сагындырып, кичээндирип турар. Хоойлуну хүндүлээри, шыңгыы сагыыры — хамааты бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези-дир

Виктор ОШЕПКОВ.
Милицияның майору.

«КАРА-93»

Кандыг-даа чоннуң төөгүзүнде ооң ыдык чоргааралы болу берген кыстары бар. Олар кижилерниң идеалы боор, чараш овур-хевири, салым-чолунуң кайгамчыктыы, сеткил-сагыжының арыы, аажы-чаңының бүдүштүг-биле бодунуң чонунга мөңге тураскаал-сүзүглел боор чоруурлар. Чижээлэрге, францустарның ындыг маадыры орлан кыс Жанна д' Арк, испаннарның чоргааралы кайгамчык чараш Кармен, а орус улустуу — Марфа-посадница.

Бистиң тыва чоннуң шак ындыг херээжен маадыры канчаар-даа бодаарымга, «Хайыраан ботта» — Кара. Виктор Көк-оолдуң классиктиг чогаалы, өлүм чок шии—легендазының маадыры —Кара. Ындыг кыс херек кырында амгы Дус-Даг сумузунуң девискээринге амыдырап-чурттап чораан. Шак ол чоргаар кыстың дугайында тоол-чургу чугааны дыңнаваан, ооң халый берген туруун көрбээн кижи чуртталгазында дыка хөй чүвени чидиргени ол деп бодаар мен. Чүге дээрге ол туруг мөңге, а Караның овур-хевири чоннуң сеткилинде база мөңге. Ол бүгүнү бижээн чогаал ынчангаш өлүм чок. Ол маадырның аажы-чаңының топтуу, кижизии, чаражы, эрес-дидими, ынакшылга бердингени, чуртталгага, төрээн черинге ынаа —тыва херээжен кижи бүрүзүнге ыдыкшыл болуп чоруур. Бодум хуумда ындыг-ла болза деп күзээр мен. Мында хамык ужур Караның хаядан халый бергени эвес, кедергей дорамчылаашкынга шыдашпайн, «өштүглерниң хоранныында» өлүмү-биле харылып чораан кыстар хөй. Кара-Туруг дег, «кыс халыырлар» Тывада чаңгыс эвес. Кара чүгле амыдыралының бергезинге шыдавайн, туругдан халый бербээн, ол шиитпирлиг базымда харын-даа кижиниң чурттаксаан күзели, базымча-дорамчылалга удур турууш-куну, чырыкче чүткүл илереттинген. Кара ынчангаш сеңээ-даа, меңээ-даа эргим.

«Кара» деп аттың алыс уткасын алыр болза, дыка ханы, чончу. Кара өңден аңгыда, «кара» дээрге «чаңгыс чүвем, чаңгыс карам» азы «эргимим, ынаам» дээн эр кижиниң эргеледии сиңген.

Шак ындыг бодал-биле өг-бүлелиг, ажы-төлдүг чараш херээженнер аразынга «Кара-93» деп көрүлде-конкурсту Өвүрнүң Хандагайтыга эрттирген. Аңаа 22-30, 31-40 хар чедир не-херээженнер киришкен. Күзелдиглер 30 кижи болган. Мында хамык ужур кыстарның хып дээн чалыызында-даа эвес, а тыва херээжен кижиниң национал онзагай овуру, топтуг аажызы, эвилең-ээлдээ, сагынгыр-тывынгырын чонга бараалгадыр сорулганы салган. Конкурстуң организакчыларының күзели-даа ындыг турган.

Ынчалза-даа күзел күзел-ле болгай, ону амыдыралга херек кырында боттандырары ындыг-ла белен эвес. Биске база ындыг болуп, көрүлдеге белеткел үезинде чаңгыс эвес бергелерге таварыштывыс. Ол харын өг-бүлелиг апарган херээжен кижини бажыңындан уштуп аары. Бистиң херээжен чонувус база элдеп улус — өг-бүле тудуп, уруг-дарыглыг апарган соонда, ооң-биле аныяк назыны төнүп калганы-биле дөмей, дөрт ханазын кадаргаш олуруптар аан. Ында амыдыралга идепкейжи аныяк иелерге хамаарыштыр чамдык «хоран дылдарның» хоралыг салдары база бар болбайн аан. Оларныы-биле болза ажы-төлдүг, алган ашактыг болганда, өөн кадарар ужурлуг. Ындыг чөгенчиг чорук, кыдыра сеткиишкиннер бо конкурс үезинде безин көстүп, өг-бүлезиниң бүрүн чөпшээрел, деткимчези-биле көрүлдеге киришкен улусту кыжырар, шоодар сагыштыглар база бар болган.

Ынчалза-даа чаартыкчы үзел-көрүштүг кижилер ындыг чөгенчиг чүвелерге каяа торлур ийик. «Кара-93» көрүлде-конкурстуң киржикчилери база ындыг болганнар. Шынапла, чараш эвес херээжен чок, ону чүгле «чедип ап билир херек» дижир болгай. Киржикчи бүрүзү бодунуу-биле чараш болганын демдеглевес аргажок. «Чараш» деп сөсте херээжен кижиниң чүгле арын-шырайы эвес, а мөзү-бүдүжү, угаангыр-сагынгыры, ак сеткилдии —шупту кирип турар болгай.

Ынчангаш «Кара-93» конкурска 22-ден 30 хар чедир бөлүкке Аясмаа Монгуш, Айлан Айдың-оол, Эльза Ховалыг; 31-ден 40 хар аразынга Зинаида Бады-Хөө, Зоя Маадыр-оол, Урана Сат тиилекчилер болганнар. Ам оларның иштинден «Кара-93» деп атка бүгү тала-биле төлептиг кысты тывары. Ол белен эвес болган. Үр шилилгениң түңнелинде ол атка узун, шилгедек сыны-биле, онзагай овур-хевири, аажы-чаңы, салым-чаяаныы-биле база эң-не кол чүүл — бедик интеллект билдилии-биле Хандагайты школазының башкызы Салбак Сандаковна Бырынай төлептиг болган. Көрүкчүлерниң өмүнээзинден «эң-не чымчак херээжензиг», «эң-не дидим», «эң-не чазык хүлүмзүрүглүг», «эң-не артисчи эвилеңи», «эң-не аянныы», «эң-не бот-онзагайы» дээш тус-тус шаңналдарны база тывыскылаан. Конкурсту эрттирип тура, бо янзылыг көрүлдени бүгү Тываның чергезинге азы Наадым байырлалының үезинде эрттирип, тиилекчи болганнарга «Кара-93» деп атты тывыскан болза деп бодал база кирди. Черле ынчаш делегейде безин өг-бүлелиг херээжен чон ортузунга ындыг чижектиг конкурстар болуп турар болгай. Бо дугайты номчукчуларның саналы кандыг ирги?

А Хандагайтыга эрткен конкурска (ында Культура бажыңының администрациязы тоомчага албайн, микрофон-биле безин хандырбаан) чоннуң ылаңгыя аныяктарның сонуургалы улуг болган. Киржикчилер бирде национал хевин кедип, а херек апарганда, бал танцызының платьезин кедип, каш янзы «хуулуп» турганнар. Олар амыдырал, ава, ажыл-хүлээлге дугайында, уруг-дарыг кижизидилгезиниң, кижилерге хамаарылга дугайында айтырыгларга угаангыр-сагынгыр харыыларны тып, көрүкчүлерни сонуургалып, деткимче, үнелелин ап турганнар.

Деткимче берген спонсорларга улуу-биле четтиргенимни солун дамчыштыр илереттивишаан, конкурска киришкен херээжен кижи бүрүзүнге оон организакчылары өөрүм-биле бир дөмей өскелерге үлегер боор, чогаадыкчы соруун кажан-даа салбазын күзээрдир мен.

Вилена ООРЖАК.

Хандагайтының уран чүүл школазының хореограф башкызы.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Март 24, эрги сан-биле 1, частың ийиги айының эге хүнү, среда, Меркурий сылдыстыг, от олуттуг, 9 кызыл меңгилиг көк улу хүнү, эң эки хүн-дүр. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Аас-кежик дилеп, үстүкү черлерже кирер, келин дилээр, аалдаар, садыглаар, Чинзелиг бөрт кедер, мал-маган чарыыр, алыр, кудай-дой кылыр, ырак оруктар чоруур, чер ажылы кылыр, чиик ажылдарга таарымчалыг, кудук казар. Бо эки хүн чок болган кижи ажаавас, чаргы-чаалы, аас-дыл кылбас.

Март 25, эрги сан-биле 2, четверг. Юпитер сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, довурак олуттуг, көксүмээр чылан хүнү. эр мага-боттуг эки хүн. Эң ылангыя соңгулдалар кылырынга, албан-дужаал бедидеринге, дүрүмнер үндүреринге, эрге-хоойлу документилерни айлаарынга, акша-төгерик шыгжаарынга, үстүкү черлерге, сайыттарга бараалгаарынга, садыг-саарылгага, аңнаарынга таарышкан-даа болза, ырак орук-чирик чоруурунда бодамчалыг болза эки. 9 шак 40 минута—11 шак 40 минута аразында чорук чорупболур. Хөөржүдүлгеге, уруг-дарыг айтырып, дой-кудага таарымчалыг хүн, от кыпсып, хонук эрттирип, өлген-читкен кижилер сүлде-сүнезини-биле чугаалажып, ашкарып-чемгерип болур хүн.

Март 26, эрги сан-биле 3, пятница, Венера сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, демир олуттуг, кызыл аът хүнү, кыс мага-боттуг, куда-дойга таарышкан эки хүн. Эмчилээр, садыглаар, херээженнерге эвилең-ээлдек боор, ырак орук чоруурунга, өг өглээринге, чевег-хөөр эргип, кижи ажаап, от кыпсып, сүнезиннер-биле харылзажып, чемгерер хүн. Кудук-ла каспаза эки.

Март 27, эрги сан-биле 4, суббота, Сатурн сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, октаргай олуттуг, кызылзымаар хой хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Хаан-бегден, үстүкү сайыттардан чарлык манаар, олардан диленип, колданыр, садыг-саарылгага, эмчилээринге, чүдүүрүнге, куда-дой, келин айтырарынга, ыяш-даш-биле чүве кылырынга, хөөржүдүлгеге, хонук эрттиреринге таарышкан-даа бол, хорадап болбас. Чаргы-чаалы кылбас, ыяш кеспес, бедик черлер үнмес хүн.

Март 28, эрги сан-биле 5, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, суг сүлде-олуттуг, сарыг сарбашкын хүнү, хирелиг хүн. Келин айтырып, кудай-дой кылып, коңгадамбыра кагарынга, садыглаарынга, аарыг эмнедиринге, чаа оран-саваже көжеринге, кижиден чүве алырынга хирелиг, чаргы-чаалы, аас-дыл кылбас, чевег-хөөр барып, хөөржүдүп болбас хүн. Ынчалза-даа ырак оруктар, аян-чоруктарга кончуг таарымчалыг хүн, чорук чогунгур, бүдүнгүр.

Март 29, эрги сан-биле 6, понедельник, Ай сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, даг олуттуг, сарыгзымаар дагаа хүнү, кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы багай хүн. Келин айтырып, дагылга кылып, аңнап, диленип, эмчилээринге, садыглаарынга, бурганга чүдүүрүнге хирелиг бол, кижиге черле чүве берип болбас, мал-маган чарывас хүн. Куда-дой кылбас, өөрүп-хөглевес-даа бол, хөөр чаартып, эргип, чок болган кижи ажаарынга таарымчалыг. Хонук кыпсып эрттиреринге ажырбас хүн.

Март 30, Эрги сан-биле 7, вторник, Марс сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, ыяш олуттуг, ак ыт хүнү, эки хүн. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг, кежик дилээр, кыс кудалаар, садыг-саймаа кылыр, чаа оран-саваже кирер, куда-дой кылыр, ырак оруктар, аян-чоруктарга таарымчалыг, хөөр чаартып, бурганнаан кижи ажаарынга, хонук эрттиреринге таарымчалыг эки хүн-дүр.

Март 31, эрги сан-биле 8 хүнү, среда, Меркурий сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, салгын олуттуг, аксымаар хаван хүнү, хирелиг хүн. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы хирелиг хүн-дүр. Дуган тудуп, хаастаар, өлген-читкен кижилер сүнезини-биле чугаалашпас хүн. Чевег-хөөр барбас, ырак-узак оруктар чорбас, келин айтырып, куда эрттирбес, хеп бышпас, мага-боттан хан үндүрбес, сыкыртпас-туттпас, чер-биле үрелдешпес, хөөр чаартып, кижи ажаавас хүн-дүр. Бир эвес ырак чорук чоруур апарза, кежээ орай 9 шактан ыңай чорза эки.

Апрель 1, эрги сан-биле 9, четверг, Юпитер сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, от олуттуг, кара күске хүнү, эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы улуг, эки хүн-дүр. Ырак-узак оруктар, аян-чорукка, садыглаарынга, чиик ажылдар кылырынга, бажың-балгат тударынга, үстүкү черлерден дилениринге, бижик өргүүрүнге, хуу херектер кылырынга таарымчалыг-даа болза, төре аралчаан кижи ажаарынга, чевег-хөөр эргип, хонук эрттиреринге, кадайланырынга таарымча чок хүн.

Апрель 2, эрги сан-биле 10, пятница, Венера сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, довурак олуттуг каразымаар инек хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы хирелиг хүн. Садыг кылып, аарыг эмнеп, куда-дойга белеткениринге, келин айтырарынга арай-ла таарымча чок хүн. Хары черже көжүп, кижиге эт-сеп, мал-маган бербезе эки. Бурганга тейлеп, мөргүл кылдырып, чүдүзе эки хүн. Чежемейниң-даа таарымча чок болза, бурганнаан кижи орнукшудуп, ооң сүлде-сүнезинниң үдеп, кыйгырып, от кыпсып боор хүн. Бодамчалыг болуру артык эвес.

Апрель 3, эрги сан-биле 11, суббота. Сатурн сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, демир олуттуг, эр мага-боттуг, көк пар хүнү, эки хүн-дүр. Куда-дой кылырынга, келин айтырып, ырак-узак оруктарже аян-чорук кылырынга, садыг-саймаа кылырынга, белек алыр, бээринге, өг тип, хеп быжар, үстүкү черлерже айтырыг тургузуп, эмчилээр, хөөр чаартып, септеп, тураскаалдар кылыр, мөчээн кижи ажаар, сүнезиннер үдээр, кыйгырар, от-кос кыпсыр, хонук эрттирер хүн.

Апрель 4, эрги сан-биле 12, воскресенье, Хүн сүлделиг, 7 кызыл меңгилиг, октаргай олуттуг, көксүмээр тоолай хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы улуг хүн. Дуган хүрээ тудар, чарлык үндүрер, дужаар-чагыырарынга, от дагырынга, кыс айтырарынга, чевег-хөөр эргип, сүлде-сүнезин кыйгырарынга таарымчалыг-даа бол, ырак-узак орук, аян-чорук кылырынга, мал садып-саарарынга, эм-таң ижеринге таарымча чок.

Апрель 5, эрги сан-биле 14, понедельник, Ай сүлделиг, 6 ак меңгилиг, суг олуттуг, кызыл улу хүнү, кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг, эки хүн, Аас-кежик дилээр, келин дүгдеп, айтырар, садыглаар, мал-маган чарыыр, алыр, бээр, чинзелиг бөрт кедер, садыглаар, хоорайга херек бүдүрер. Ырак-узак оруктарже аъттаныр. Чевег-хөөр барып, мөчээн кижи ажаап, арыглаар, чевег-хөөрге от-кос кыпсып, хонук эрттирер, сүлде-сүнезин-биле чугаалажыр эки хүн-дүр. Чаргы-чаалы аас-дыл кылбас, тараа тарывас, чечек олуртпас хүн.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ававыс **Часкым Назындаевна ООРЖАК** ам 45 харлап турар. Ол Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының хоочун болгаш мурнакчы ажылчыннарының бирээзи.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ававыска кадыкшылды, ажылынга улуг чедиишкиннерни болгаш аас-кежикти күзедивис.

Өөнүң ээзи, уруглары Саяна, Снежана, Марьяна, Марта, оглу Леня болгаш күдээзи Владимирден.

● ● ●

Бистиң ававыс **Нина Чамбалдаевна ООРЖАК** Сүт-Хөлде «Алдан-Маадыр» совхозтуң хоочун малчыны. Ол чоокта чаа 60 харлаан. Мурнакчы малчын болгаш чонунга хүндүткелдиг ынак ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти болгаш ажылынга чедиишкиннерни күзедивис.

Хүндүткел-биле уруглары, уругларының уруглары, күдээлери болгаш кенээттери.

● ● ●

Шагаан-Арыг хоорайда чурттап чоруур бистиң ававыс **Сарыг-кыс Амыровна ЧАЖАП** март 23-те 50 харлаан. Ававыс хөй чылдарда башкылап, уруглар кижизидип ажылдап чоруур. Алыс боду бүдүштүг, биче сеткилдиг ынак ававыс дөрт уругнуң иези.

Ооң ортун уруу Людмила Хомушку ол-ла хүн 25 харлаар. Ол 2 чаптанчыг чаштың иези.

Ававыска, ооң уруунга төрүттүнген хүнүн таварыштыр сеткиливис ханызындан изиг байырны чедирип, оларга бүгүле экини, хамыктың мурнунда кадыкшылды, аас-кежикти болгаш кайызының-даа ажылынга улуг чедиишкиннерни күзедивис.

Уруглары: Надежда, Людмила, Мерген, Марта, күдээлери Александр, Юрий, дуңмазы Раиса Санчыевна.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

АПРЕЛЬ 15-ТЕ АУКЦИОН БОЛУР

Кызылдың автосептелге заводунуң шуткулга цегин садар талазы-биле бо чылдың апрель 15-те ажык аукцион болурун Тыва Республиканың Эт-хөренги фондузу чарлап тур. Аукцион 14 шакта эгелээр.

Цехтиң баштайгы өртээ 166.9 муң рубль.

Садыглаашкынның негелделери:

— автосептелге заводунуң негелде-хереглелдерин долу хемчээлдиг хандырары-биле цехтиң кылып турар ажылының угланыышкынын өскертпес;

— чыл дургузунда ажылчыннарның санын болгаш социал магадылалдарын хевээр арттырар.

Чагыгларны 1993 чылдың апрель 13-ке чедир хүлээп алыр.

Айтырыгны дараазында адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32. Кабинет № 20. Телефон № 3-63-34.

* * *

Чек аукционунга киржири-биле киирер чагыгларны март 9-тан 20-ге чедир хүлээп алыр дээн моон мурнунда дыңнаткан чарлалда ол хуусааны март 31-ге чедир узатканын Тыва Республиканың Эт-хөренги фондузу дыңнадып тур.

Оон-биле чергелештир аукционга салыр акцияларның санының көвүдээниң барымдаалааш, оларның ниити санының тус-тус акция ниитилелдеринге хамаарыштыр чеже чеде бергенин база дыңнадып тур бис:

Тываның харылзаштырылга компаниязы — 7839 кезек
«Тыва торгтехника» — 379 —«—
«ОПТ и розница — 9015 —«—
Медавтотранс — 4847 —«—
№ 3 АТБ — 2559 —«—
№ 1 АТБ — 2460 —«—
№ 12 АТБ — 238 —«—
Шуптузу 27337 кезек.

Акция дээш төлээшкинни чүгле хуужудулга чектери-биле боттандырар. Акцияларны бээриниң хевири шилчиднишкин янзылыг болур. тодаргайлаарга, акция дугайын акция ниитилелиниң реестринге демдеглеп бижип каар.

Чек аукционунуң түңнелдерин үндүрерин 1993 чылдың апрель 5-че соңгаарлаткан. Аукционга салган акцияларның өртек-үнезиниң чеже хире апарганын болгаш аңаа тиилээн черлерниң дугайын солуннарга тускай чарлаар бис.

Бистиң эрттирип турар аукционнарывыска киржиринче республиканың чонун кыйгырып тур бис. Чагыгларны кандыг янзылыг киирерин Тыва Республиканың эт-хөренги фондузундан болгаш оон районнарда муниципалитет комитеттеринден билип ап болур.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузунда 32 дугаарлыг бажың. Телефон №№ 3-66-51, 3-63-34.

* * *

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Азияның садыг бажыны» садып алыкчыларга дараазында бараанарны сүмелеп тур:

дук холуксаалыг пөстен даараан эр улустуң чүвүрлери. 44-52 дугаарларлыг. Өртээ 1600 рубль.

арыг дүктен аргаан пөстен даараан юбкалар. 44-52 дугаарларлыг. Өртээ 1400-1600 рубль.

арыг дүктен аргаан пөстен даараан платьелер. 44-48 дугаарларлыг. Өртээ 2400-2500 рубль.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, 15. Телефон № 2-13-58.

* * *

Кызыл хоорайда чурттап турар интернационалисчи дайынчыларны бо чылдың апрель 8-те шериг комиссариадының бажыңынга (Рабочая кудумчузу 6) чыглып кээрин афганчы хоочуннар чөвүлели дыңнадып тур. Аңаа чөвүлелдиң уставын болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалажыр.

Хуралга киржири-биле Президентиниң болгаш хоорай чагыргазының төлээлекчилерин, шериг комиссариадының ажылдакчыларын, юристерни чалаан.

СПОРТ

СПОРТЧУГА ТУРАСКААДЫП

Чаа-Хөл ортумак школаның доозукчузу, алдан чылдар эгезинде чиик атлетикага база хаакка республиканың каш дакпыр чемпиону, зона маргылдааларының хөй удаа киржикчизи, Тывага болгаш өске-даа регионнарга күш-культураны база спортту хөгжүдер талазы-биле эвээш эвес үлүг-хуузун киирип чораан күш-культура ажылдакчызы Маадыр-оол Донгакович Биче-оолга тураскааткан хууда бирги чер дээш хаакка республика маргылдаазы эрткен.

Бүгү назынын, ажыл, амыдыралын спорт сайзыралынга берген М. Д. Биче-оолдуң айыылга таварышкаш, мөчээнинден бээр чаа-ла бир чыл болган. Чаа-Хөл суурда база өске-даа черлерде ха-дуңмалары, эш-өөрү база Чаа-Хөл районнуң спорт комитединиң ажылдакчылары акызының болгаш дуңмазының чаагай овурун сактып, мөгейип, маргылдааны күзелдии-биле деткип спонсорлаан.

Февраль 26-да Чаа-Хөл эмнелгезинде ажылчын дуңмазы Мария Донгаковнаның бажыңынга чыылган дөргүл-төрелдер, чалаткан эш-өөрү, удуртукчулар сактыышкын кежээзин организастаан. Беш уруг-дарыгның эргим ынак ачазының өөнүң ээзи Галина Дембиреловнага сөстү берген.

— Уруг-дарыым ачазынга тураскааткан маргылдаа эрттирип, оон ажыл, амыдыралын сактып чугаалажырга, сагыш-сеткилге өөрүнчүг, мунгаранчыг-даа-дыр деп чугаалааш, ооң эш-өөрүнге, төрелдеринге, чаңгыс чер-чурттугларынга М. Д. Биче-оолдуң дириг овурун сактып, хаак маргылдаазын организастааңынга четтиргенин илереткен. Маадыр-оол Донгаковичиниң бодундан эгелээш, өске дуңмаларын, чээннерин ажыл, амыдырал, эртем-номналга чедиржип, дузалажып чораан хүндүткелдиг эң улуг кижи — угбазы пенсионер Чалбаа Донгаковна мынча деп чугаалаан: — «Дуңмам бистен чарылгаш, таптыг-ла бир чыл болду. Чүү дээр боор ону. Кара ажылга холу тудуңгур, карак кызыл кижи. Хөй дуңмаларынга дузалашты. Ажыл-херээн, чырык овурун сактып, шайлаашкын ёзулалын эрттиржип турарынарга улуу-биле четтирдим».

Ол ышкаш райпода улуг бухгалтер дуңмазы Ажыкмаа Бижеевна Биче-оол, районнуң көдээ ажыл-агыйы килдизинде инженер чээни болгаш өске-даа ха-дуңмалар, күдээлер, акызының, даайының дугайында чылыг сөстерин чугаалаан.

Маадыр-оол Донгаковичиде төрүмелинден кижизидикчи мөзү-шынар бар турган боор, ынчан ол 15-17 хар үези. Ол чазын-на боор, чайгы спортчу сезон ажыдыышкыны. Шупту оолдар ону көрүп магадап тур бис. Күш-культура башкызы Владимир Тихонович Бахтин спортчуларны аажок чарлап тур.

— Чемпион Тувы Маадыр-оол Биче-оол!

— Чемпион района Артур Арандол!

Орта турган улус адыш часкап турганывысты хөлчок эки сакты-дыр мен. М. Д. Биче-оолдуң мага-боду мөгешыырак, турза—узун, тутса—мөге кижи-ле болгай. Кылажы арай маажым. Кижилер-биле чугаа тывары эптиг. Топтуг-томаанныг, эш-өөрзүрек акывыс, даайывыс спорт дээш үргүлчү сагыш салып чораан.

Февраль 27-де республиканың районнарындан хоочун-даа, алдар-аттыг-даа, аныяк-даа хаакчылар Чаа-Хөлдүң эки турачылары аттыг стадион кедээзинге чедип келген. Маргылдааның судьялары узун даңзыны четчелеп эгелээн. Он беш километрге маңнаар эр улус шупту 34, он километрге уруглардан 11 кижи киржип турарын кол судья дыңнатты.

Анчыкай Чадамбаевич Маады — Чаа-Хөл ортумак школазында күш-культура башкызы:

— 1966 чылдан бээр эдержип, кады ажылдап чораан эжимниң чаагай адынга тураскааткан республика чергелиг хаак маргылдаазын эрттиржип аас-кежик таварышты. Эжим-биле Мурманск, Москва, Ангарск, Красноярск дээш, өске-даа хоорайларга улуг маргылдааларга киржип шаг болдувус. Чаңгыс классчым-биле 1962 чылда Бай-Хаакка республика маргылдаазынга тиилээн бис.

Оюу Монгушович Седин — 56 харлыг башкы:

— Маадыр-оол Донгакович-биле маргылдаага киржип чораан мен. Бодум бежен чылдар эгезинде хаактап эгеледим. Ам бо 31 дугаар чылым-дыр. Алдан чылдар эгезинде мээн соомда эстафетаны Маадыр-оол Донгакович өөрү-биле кады хүлээп алганынга чоргаарланыр мен.

Дарья Оюновна Артына — эмчи:

— Маадыр-оол Донгакович-биле 5 класстан 9 класска чедир республика, район-даа маргылдааларынга команда-даа, хууда-даа бирги черлерни үргүлчү ап чордувус. Ол дээш чаңгыс классчымга чоргаарланыр мен. Башкывыс Б. Т. Бахтин бо сактыышкын-тураскаалдыг маргылдаага кээп шыдавайн барганынга арай хомудадым.

... Беш дугаарында халып үнген Николай Григорьев (53 мин. 30 сек) оранчок мурнап келген. «Хаактап чорда күшталыр төл-дүр» деп, чаңдык көрүкчүлер магадап мактадылдаа. Ийиги черде башкы институдунуң студентизи Сонгулда Майынды (56 мин. 15 сек). Үшкү черде Мерген Сарым-оол.

Уруглардан Долаана Маңчалмаа чемпионнаан. Ийиги черде «Ак-Туруг» совхозтан хаакчы Светлана Даржаа. Чемпионнарга бирги черлерниң дипломнарын, ирттерни байырлыг байдалга тывыскан. Тускай шаңналдарны М. Д. Биче-оолдуң төрелдери, дуңмалары, эш-өөрү база өске-даа деткикчилери маргылдаа киржикчилеринге, хоочун хаакчылар Оюу Седиге, Дарья Артынага, Виктор Кыргыска (Кызыл-Даг), Маадыр Кыргыска (Ак-Туруг) база Анчыкай Маадыга болгаш өске-даа спортчуларга тывыскан.

Дегут **ДЕМЧИК.**

БАРЫЫН-ХЕМЧИК ЧЕМПИОННААН

Барыын-Хемчик кожууннуң төвү Кызыл-Мажалык суурга мячилиг хоккейге республиканың бирги чери дээш маргылдаа эрткен. Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Ак-Довурактың шилиндек командалары киришкеннер. Маргылдааның баштайгы оюнун Барыын-Хемчик биле Улуг-Хем командалары эгелээн. Бирги ээлчегиниң оюнунга барыын-хемчикчилер аалчыларын 16:2 санга удуп алганнар. Ак-Довурак биле Чаа-Хөл командалары ойнааш, 5:5 болуп хайымнашканнар.

Республиканың чемпионун илередир түңнел оюнга Барыын-Хемчик биле Ак-Довурактың командалары ойнааш, 7:0 болуп, барыын-хемчикчилерниң тиилелгези-биле доозулган. Борта Ак-Довурак биле Чаа-Хөлдүң командаларының ниити саны деп болганы-биле хаалгаже 5-5 кагыр кылырын маргылдааның судьялары шиитпирлээн. Чаа-Хөлдүң командазы ийиги черни алган. Үшкү черде Ак-Довурак командазы болган.

Республика маргылдаазынга киржип келген командаларның аразында «көрүкчүлерни өөртүп, чараш, көрүштүг ойнаан ойнакчыларның хөй болганы маргылдааны улам солун болдурган. Чемпион болган команданы кубок болгаш акша-биле шаңнаан. Ийиги, үшкү черлерни алган командаларга хүндүлел бижик, акша шаңналдарын тывыскан. Кол шаңналдардан аңгыда тускай шаңналдарны база тывыскан. «Эң эки халдакчы» дээш Геннадий Сарыглар (Барыын-Хемчик). «Эң эки камгалакчы» дээш Сергей Ондар (Улуг-Хем), «Чараш ойнакчы» дээш Александр Ондар (Ак-Довурак) олар шаңналдарга төлептиг болганнар.

Мячилиг хоккейге эртип турар республика маргылдаазынга эът комбинадының ажылчыны Мөгей-оол Ооржак «Кашпал» кооперативтиң удуртукчузу Юрий Карыма, олар спонсорлап, акша шаңналдарын тывыскан. Ол ышкаш «Алдын-Булак» совхозтуң директору Дожулаа Чыртак-оол семис ирт-биле шаңнааны ойнакчыларга-даа, көрүкчүлерге-даа моон соңгаар үлегер болуп, спонсорларның моон-даа соңгаар көвүдээринге идигни берген. Бот-боттарынга дузалажып, деткижип чоруурунга чоп өөрүп, чүүлдүгзүнген. Маргылдааның организакчылары кожуун чагыргазы, оон чанында спорт комитеди ойнаар шөлдү чаарты кудуп, эки организастаанын демдеглээр апаар.

Тава-Самбу **САРЫГЛАР.**

«ОРГААДАЙ» СПОНСОРЛААН

Тээли суурнуң чанында даг баарында боду бүткен чуңгуга кожууннуң бирги чери дээш мячилиг хоккейге маргылдаа ийи хүн иштинде чидиг демиселге болуп эрткен. Кожуун чергелиг бо маргылдааны кожуун эмнелгезиниң чанында «Оргаадай» биче бүдүрүлге (даргазы Василий Салчак) деткикчилер болуп, спонсорлааны, чаа эгелээшкин кылган баштайгы биче бүдүрүлге чери болган. Кожуунда тургустунган улуг кооперативтер безин хөнүп чалап турда, элээн кижилиг бо биче бүдүрүлге бут кырында быжыы-биле турупканы оон даргазы Василий Савырович Салчактың шимченгир, тывынгыр, сайгарлыкчы ажыл-херээниң түңнели-дир.

Ийи хүн үргүлчүлээн солун болгаш көрүштүг байдалга болган бо маргылдаага шупту беш шилиндек команда киришкен.

Бирги черни бүзүрелдии-биле чаалап алган «Мурнакчы» совхозтуң командазын (капитаны Анчы Иргит) 3500, ийиги черни ээлээн «Кызыл-Даг» совхозтуң командазын (капитаны Каадыр Бүрүндукай) 2500, үшкү черни алган кожуун төвүнүң командазын 2000 рубль-биле тус-туста шаңнаан. Ол ышкаш «Бай-Тал» совхозтуң командазын 1500 акша-биле шаңнаан.

Спонсорлар тускай шаңналдарны база тудускан. Эң эки халдакчы Анчы Иргитти, эң эки камгалакчы Адар Кууларны, эң эки вратарь Кан-оол Салчакты 400-400 акшалар-биле шаңнаан.

Селип-оол **ИРГИТ.**

Тээли суур.

ЧАА СПОРТ ЗАЛЫНДА

Шуурмак ортумак школазының спорт залынга школа ажылдакчыларының, ыяш ажыл-агый пунктузунуң база аныяктар аразынга волейболга, баскетболга маргылдаалар болуп эрткен.

Херээжен командалардан школа ажылдакчылары, эр командалардан аныяктар командазы эрес-кашпагай ойнааннар.

Школада чаа спорт залының ажыттынганы бистиң суурнуң аныяктарын болгаш спортка хандыкшылдыгларны өөртүп, өзүп орар салгалды спортче чайгаар хаара тудары чугаажок.

Сөөлгү үеде бистиң суурнуң улгады-даа берген эр, херээжен чону дыштаныр хүннеринде, кежээ ажыл шагының соонда спорт залынга бөмбүк ойнап, дыштаныр шактарын культурлуг, солун эрттирип турары кончуг өөрүнчүг.

Вера **ОЮН.**

Шуурмак суур.

«Шын» солунну дамчыштыр

Араатанзыг, дерзии өлүрүкчүлерниң холундан хып дээн чалыы назынында чарылган чаңгыс оглувус Алдын-оол Николаевич Конгарны сөөлгү орукче үдээринге киржип, бистиң сөглеттинмес аар кажыгдалывысты деңге үлешкен албан черлериниң, организацияларның коллективтеринге, төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, оглувустуң өөрүнге болгаш келген бүгү чонувуска мөгейип, сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илереттивис.

Ачазы, авазы, угбазы, дуңмазы, чоок төрелдери.

КИНО

МАРТ 23-ТЕ

«ОТЧУГАШ»: «Опасные рейсы» 9.00, «Маленькие драконы» 11.00, «Красная жара» 13.00, 15.10, 17.30, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Проказник из психушки» 13.40, 16.00, 18.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Путешествие в рай» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы). М. М. Саая (харысалгалыг секретарь). В. М. Сат. К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы). Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары —3-33-91,—3-34-17; харысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы—3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; —3-34-98; үлетпүр—3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агыйы —3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга—3-34-39, 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар —3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия—3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т—00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 25.030. Индекс 54240. Чагыг № 53.